

Қайролла Мұқанов
Социал Жұмабаев

Тоқсан би

Қызылжар, 2001 жыл

Мұқанов Қайролла, Жұмабаев Социал
Тоқсан би. Қызылжар – 2001, 124 бет.

34951 с 12

Бұл кітапқа XVIII-XIX ғ.ғ. ғұмыр кешкен Еменалы Алдай Керейдің үш жүзге аты мәлім болған Жабайұлы Тоқсан бидің өмірі мен дау-дамайлар, тартыс-таластарды шешу кезінде айтқан билік, төрелік, аталы сөздері келтірілген. Билік ету, шешендік, күйшілік өнер сияқты өзге жұртта кездесе бермейтін, қазақ халқының арасында тамырын тереңге жайған үрдіс, дәстүр.

Кітап Тоқсан бабамыздың өмірі мен айтқан билік, толғауларын жинақтаған бірінші еңбек болғандықтан оқырман қауым тарапынан ізгі тілек, ұсыныс-пікірлер туары сөзсіз. Бұл еңбек әрбір отбасының құтты кітабы болады деген сенімдеміз.

ISBN 5-7667-8606-9

© Тоқсан би

Шығарушыдан бірер сөз

Сонау ықылым заманнан қазақ қоғамында елдің бірлігін, ынтымағын, әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы тепе-теңдікті сақтап қалуда билер ролі ерекше. Орақ ауызды шешен, әдет заңының білгірі, табиғат сыйлаған терең ақылдың арқасында билер қоғам ішіндегі кез келген дау-дамайды, талас-тартысты мүмкіндігінше әділ шешуге тырысқан. Қазақтың "Тура биде туыс жоқ" дейтіні де содан шығар.

Қазақ тарихнамасында Тоқсан би туралы осыған дейін бірде бір еңбек болмапты. Осы өңірдің тумасы, бүкіл көшпенді әлемге өзінің әділдігімен, шешендігімен аты айғақ болған Тоқсан бабамыз туралы жерлестеріміз жазған бұл еңбек үлкен зерттеу жұмысының алғашқы қарлығашы екендігіне сеніміміз мол. "Аруақ риза болмай тірі байымайды" дейді қазақ. Бабаларымыздың аруағы бізді қорғап, желеп-жебеп жүргей.

Аманжол Күзембайұлы
тарих ғылымының докторы,
профессор

*Ер Сырымдай халқыңның көсемі бол,
Тоқсан бидей үш жүздің шешені бол.
Сегіз сері.*

К И Р І С П Е

Біздің бұл кітабіміз Керейдің Алдай руынан шыққан, есімі бүкіл Орта жүзге, тіпті үш жүздің көп еліне мәлім болған өз заманында қара қылды қақ жарып тура әділ би болған Жабайұлы Тоқсан биге арналған.

Оның көптеген жағдайларға байланысты айтқан асыл сөздері бүгінгі күнге дейін жетпеген, тек кейбіреулері ғана ұрпақтарының, құйма құлақ қарттардың есінде қалған. Сонымен қатар кешегі өткен Кеңес дәуірінде билер, байларды жақтаған "бөтен" элементтерге жатқызылып, олардың еңбектерін жинауға, зерттеуге, халыққа таратуға қатаң тыйым салынған болатын.

Тек соңғы жылдары, әсіресе, еліміз тәуелсіздік алып, дербес егемен ел болғаннан кейін халқымыздың асыл мұратын, оның ішінде атақты билеріміз бен шешендеріміздің, ақын-жырауларымыздың ұлағатты сөздерін, әділ билік шешімдерін жинап, зерттеп халқымызға таратуға, әсіресе сол асыл мұралармен жас ұрпақтарымызды таныстыруға мүмкіндік туды. Ал, бұл мұралардың қазіргі кезде де тәрбиелік мәні өте зор десек артық емес.

Қазақ халқының мәдинетінің құрамдас бір бөлігі ауызша сөйлеу: халық даналығы ұрпақтан ұрпаққа Сөз арқылы беріліп отырады. Көптеген евразиялық халықтардікі сияқты қазақтардың этнопедагогика жүйесіндегі тәрбие сабақтастығының негізі де осында жатыр.

Аталып отырған Тоқсан би туралы әңгімемізді бастамай тұрып, әуелі "би" деген ұғымға түсінік бере кетейік.

Сонымен би дегеніміз кім, оның қоғамдағы, тарихтағы орны қандай деген сауалдарға жауап беру үшін, билер бойындағы дара қасиеттерге тоқталып өтейік.

Ең алдымен, би-көсем. Ол көпті көрген, яғни "көре-көре көсем болған", көкірек көзі қиядағыны шалатын, ойы орамды, көнені ғана көріп қоймай, болашақты да тап басып, болжам жасай алатын, әрдайым халық көңілінен шығатын жан болуы шарт.

Би-шешен. Ол майда сөздің мақпалы, сара сөздің санлағы. Бірде астарлап, бірде мысқылдап, сүйекке жеткізіп, мақтамен бауыздап, қажет жерінде қара тасты қақ айырып түсерлік, семсерден бетер от ауызды, орақ тілді ойы ұшқыр сөз зергері.

Би-ақын. Оның әрбір сөзін төгіліп тұрған жыр емес деп кім айта алады? Ұйқасынан қаланған тастай беріктігі, әр сөздегі сазды ырғақ үндестігі жас ақынға тән шеберлік емес пе?

Би-заңгер. Халық арасында "би екеу болса-дау төртеу" деген сөз бар. Мұны даулы мәселені екі би емес, үш би шешеді деп түсіну қажет. Олардың бірі айыптаушы (прокурор), екіншісі-ақтаушы (адвокат), үшіншісі-төбе би (судья).

Би-жүрек жұтқан батыр. Оның батырлығы қолына қару алып жауға шабуында емес, қылышынан қан тамған хан, сұлтан, болыс алдында тұр екем деп именбей, керекті жерінде өткір тілмен турап түсетін әділет сөзін айтуында.

Би-ойшыл, ғалым. Ол халық тарихын, әдет-ғұрпын, салт-санасын меңгерген, заңғар ой түйген философ, ғылымның әр саласынан хабары бар білімпаз. Олар өлмес қағида-қанатты сөздер қалдырып, болашаққа көріп-келдікпен болжау жасаған.

Би-психолог, артист. Би адам жан-дүниесін, мінез-құлқын бір көргеннен-ақ тап баса таныйтын, көнігі психолог болуы шарт. Қарсыласының жан дүниесіне

үңілумен қатар, билер олардың әрбір қимыл-қозғалысының, үн-бояуын қалт жібермей қадағалап, соған орай өзі де дауыс ырғағын құбылтып, әр сөзінің мән-мағынасын ашатындай қимыл-қозғалыспен бет пішінін, қасқабағын "ойната" білген тамаша артистік қабілет иелері. Олар әр сөздің жүректен шығып, жүрекке жетіп отыруын көздеген.

Би-тәрбиесі. Би атанып халыққа танылғандар "өзім болдым, өзім толдым" деп келте ойламаған. Қал-қадерінше жоқ-жітіктің, әлдіден жәбір көрген әлсіздің жоғын жоқтап, ел мүддесін көздеген сәулесі бар, талапты жастарға батасын беріп, өмір бойы жинақтаған тәлім-тәрбиесін, ұлағат сөздерін құлақтарына құюдан жалықпаған.

Қазақ еліндегі би институтының алатын орны мен маңызын Шоқан Уәлиханов жан-жақты зерттеген болатын. Ол "Билер сотының ертеден келе жатқан халықтық тілі" атты мақаласында былай деген еді: "Би атағын беру-қазақта халық тарапынан би сайлау арқылы немесе халықты билеп отырған үкімет тарапынан бекіту арқылы болған емес. Тек сот ғұрыптарын әбден жетік білетін, тілге шешен қазақтар ғана бұл құрметті атаққа өз бетімен ие болып отырған... би болам деген қазақ өзінің ісіне жетіктігі мен шешендік қабілеті бар екендігін халық алдында сан рет көрсетуге тиіс болған. Ондай адамдардың атағы жұрттың бәріне мәлім болып отырған.

Би, шешендер даулы мәселені түйінді төрт-ақ ауыз сөзбен тындырып отырған. Тындырғанда да хатсыз, хабарсыз, ауызша жүзеге асып, бітіп жатқан. Ертедегі бір бидің өзі осы күнгі соттың да, прокурордың да, полицияның да, қаншама мекеме, ұйым басшыларының да қызметін атқарып келген.

Атқарғанда да ол билердің кесім, бітімі көпшіліктің көзінше ашық аспан астында айдан анық жария боп

отырған. Ешқандай құпия, алдын ала ымыраласу, пәтуаласу деген болмаған. Билер өзінің сөзін, билік шешімін: "Ал, халайық, бұған не дейсіндер, ризамысыңдар?" - деп көпшілікке салып мақұлдасқан. Бұдан артық қандай жариялылық болмақ?! Осы күнгі айтып жүрген жариялылық, демократиялық, адамгершілік дегеніңнің өзі осы емес пе?!

Сондықтан да халық өзінің от ауызды, орақ тілді, қара қылды қақ жара әділ билік айтатын шешен билерін ханнан да артық қадірлеп, сыйлап, олардың айтқан кесімді, бітімді сөздерін жадында сақтап келген.

Олар барынша адал, ешкімге бұра тартпайтын, тура сөйлейтін нағыз шешен әрі ақылгөй, халық қамқоры болған. Сондықтан да халық "Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ", "жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар", - деп, мақалдап кеткен.

Алайда, осындай елі үшін аянбай еңбек еткен, қасиетті сөзді шешен би бабаларымыз осы кезге дейін еленбей келді. Жас ұрпақ олардың шешендік сөзі түгіл есімін де біле бермейді. Тіпті олар жөнінде тарихта да, энциклопедияда да, әдеби кітаптарда да (Төле би, Қазбек би, Әйтеке би, Сырым сияқтылар болмаса) жан-жақты жөнді жазылмады.

Міне, осы айтылған қасиеттердің бәрі де Тоқсан би Жабайұлының бойында болған. Оның шындығын осы ұсынылып отырған кітаптан көруге болады.

Бұл кітапты құрастырып жазу үшін біз мерзімді баспасөзде басылған мақалалармен қатар ел аузынан алынып, айтылып жүрген әңгімелерді жинап, сараптап, солардың шындыққа сәйкестерін ғана осы кітапқа енгіздік. Әрине, Тоқсан бидің барлық сөздерін, барлық айтқан билік-тұжырымдамаларын қамтыдық дей алмаймыз.

Бұл кітапта Тоқсан би бабамыздың толық шежіресі, ғұмырнамасы және шешендік тапқыр, ақыл да нақыл сөздері қамтылды. Мұндай танымды мәні бар кітап бұл

бабамыз туралы бұрын-соңды шығып көрген жоқ. Сондықтан онда дәлсіздік, сәйкессіздік, кейбір қайталаулар кездесуі мүмкін. Сонымен бірге біздің қолымызда бұл кісінің нақты туған және дүниеден өткен жылдары жоқ, өмірбаяны да толық емес. Оның айтқан билік сөздері, нақыл өлеңдері де толық қамтылмауы мүмкін. Егер Тоқсан бидің өмірі мен айтқан билік, шешендік сөздерін толықтырамын деушілер болса, оларға алдын ала алғысымызды айтамыз. Өйткені ол жаңа деректер алдағы уақытта кітап жаңартылып қайта жазылса көп септігін тигізеді. Халыққа қажет мұраның қай кезде де толығына беруі заңды ғой. Екіншіден мұндай мағлұматтардың танымдық, тәрбиелік маңызы да өте жоғары.

Авторлар

ТОҚСАН БИ ШЕЖІРЕСІ

Тоқсан би Жабайұлы Керей руының есімі бүкіл қазақ еліне танымал ірі өкілі.

Ол ел билеу істерінде, дау-дамай айтыстарда Керей руы атынан сөйлеп, осы рудың намысын қорғаған, жоғын жоқтаған өз кезінде осы рудың басшысы болған. Сондықтан Керей шежіресіне кеңінен тоқтап, Тоқсан бидің аталарын Танаш би, Тарышыдан бастап таратқанды жөн көрдік.

Біреп сөз Керей шежіресінің жазылуы, жиналуы жайлы. Ең алғаш Керей шежіресін жазған Дәулен батыр Таузарұлы болған. Дәулен шежіресін баласы Толыбай сыншы толықтырған. Артынан Керейдің Қарабас батыр, Шәуке мырза, Майлы би, Киікбай би, Қара би сияқты арабша сауаты бар адамдары толықтырады. Онан соң Балта Керей Тұрлыбай батыр, Тіленші би, Баян бай, Жабай батыр, Шақшақ би сияқты мұсылманша хат таныйтын адамдар толықтырып ХІХ ғасырға жеткізген. Сонан кейін Дәулен шежіресін Тоқсан би, Тәбей Барлыбайұлы, Шөңке Мамышұлы, Сексен Шақшақұлы, Есеней Естемісұлы сияқты Керей елінің шежіреші ақсақалдары толықтырыпты. Бұл шежірені Сегіз Сері жазып алып, өзі өмір сүрген кездегі ұрпақтарымен толықтырады, одан кейін баласы Мұсайын, Құсайынның Бекісі, Мұсайынның Нұрмұхамеді жалғастырған. Солтүстік Қазақстан облысы жерін мекендейтін Ашамайлы Керейдің шежіресін жинастырушы және жалғастырушылардың ең соңғы өкілі-Қаратай Биғожин (Сегіз Серінің ұрпағы). Қаратай Биғожин - республикаға танымал ауыз әдебиетін зерттеуші, шежіреші.

Қазір бұл салада өнімді еңбек етіп жүр.

Жоғарыда айтылғандай Қара би, Жабай батыр, Тоқсан би өз кездерінде Керей шежіресін жалғастырған, толықтырған адамдар, сондықтан да бұл шежірені де

Тоқсан бидің шығармашылық мұраларының бірі деу керек.

Керей-Орта жүз қазақтарының үлкен тайпаларының бірі. Керей ашамайлы, меркіт болып екіге бөлінеді. Керейдің көбі Ашамайлыдан (шын аты-Ғали) тарайды.

Ашамайлы Керей Жанай Сардардың баласы Бағлан биден-3 бала: Архат, Фархад, Самрат: Бағлан би біздің Солтүстік өңірдегі керейлердің түп атасы болып есептеледі. Оның бейіті қазіргі Қорған облысының Полавинка (Ақсиыр) ауданына қарасты Звериноголовка (қазақша Бағлан) қалашығының түбінде, яғни Тобыл өзенінің жағасындағы керей тоғайында жатыр. 1928 жылға дейін ол жерде атақты Бағылан жәрменкесі болғаны тарихтан мәлім. Бағлан би өз заманында қазақ халқының айтулы көсемдерінің бірі болған.

Фархад батырдан-3 бала: Танаш би, Аббас, Манас. Аббас сардардан Аббас керейлер тарайды. Бірақ ерте-ректе болған соғыстарда көп қырылып, Меркіт, Аббас керейлердің саны кеміп, аз елге айналады.

Танаш бидің бәйбішесі Айша Орта Азиялық Барлас түріктерінің бегі Бақырғанидың қызы екен. Інісі Манас майданда қаза тауып, Танаш би жасы ұлғайған шағында бәйбішесі Айшаның руқсатымен және әмеңгерлік жолымен сол Манастың келіншегі Сәлиманды алады.

Танаш биден-14 бала: Балға. Балта, Едіге, Орал, Орман, Орақ, Алтай, Ақпан, Емен, Есен, Аман, Қырым, Көшебе, Тарышы. Осы 14 ұлдың Тарышыдан басқа 13 үлкені Айшадан туған, ал Тарышы Сәлиманнан туған. Бірақ Сәлиман Тарышы туған соң, көп ұзамай ауырып қайтыс болады да, Тарышы Айша бәйбішенің баурында өседі.

Танаш және оның балалары XIV ғасырда өмір сүрген адамдар. Танаш Фархадұлы өзінен жасы кіші Мамай, Тоқтамыс, Ақсақтемірге ақылшы болыпты. Сөйтіп, ол өз заманында Алтын Орда хандығында әділқазы-би аталыпты. Танаш бидің балалары: Балға, Балта, Едіге

батырлар әр кезеңде Мамай, Тоқтамыс хандардың әскерінің бас қолбасшысы болған. Кейін олар Ақсақтемірдің әскерін басқарыпты. Едіге батыр Әмір-Темір әскерінің бір тобын бастап жаумен соғысып жүргенде ауыр жараланды. Ол сарбаздарына өзін Ұлы таудың ең биік шыңына жерлендер деп әсиет етеді. Ақыры солай жерленеді.

Балға, Балта, Танаш ұлдарының Ұлы тау маңында жағалауында әскерлерін қондырған өзендері осы күнге дейін Балға, Балта өзендері деп аталады. Қазіргі Солтүстік өңірдегі керейлер Балға (Сибан), Балта, Көшебе, Тарышы аталарының ұрпақтары.

Тоқсан би Тарышыдан тарайтын болғандықтан қолда бар шежіре бойынша Тарышыны таратайық. Таратпастан бұрын шежіре жайлы Тоқсан би айтыпты деген бір әңгімені айта кетейік.

Танаш би және оның балалары Балға (Сибан), Балта батырлар өлген соң, оның ұрпақтары енші бөлмек болады. Енші бөлу билігін Балта батырдың 44 баласының үлкені, әрі қарт батыр, әрі би Ноғай ақсақал өзінен жолы үлкен, жасы кіші Көшебеге ақылдаспай қолына алмақ болады. Танаштың шаңырағы Көшебеде қалғандықтан да болу керек, Көшебенің қолында інісі Тарышы болады. Ноғай еншіні төртке емес, Тарышыны есепке алмай үшке бөлмек болады. Көшебе бұған қарсы болып: "Танаштан туған төрт баламыз, енші төртке бөлінсін", - дейді. Оған Балтаның ұрда-жық батыр балалары: "Егінді біз ектік, малды біз жинадық, жаудан біз қорғадық, жорықтан көп олжаны біз әкелдік. Еншінің көбі біздікі болу керек. Біз аға баласымыз, сөзді қой. Тарышыға енші бергің келсе өзің бер, өйткені ол атамыздың баласы емес, сенің Балумаржаннан туған екінші ұлың", - деп, дау айтумен қатар, жала да жабады. Көшебе сол кезде науқас екен, өкпесін сүйреп зорға жүрген Көшебеге бұл дау ауыр тиеді.

Екі жағы ара ағайын саналатын меркіт керейдің көрі биі Адаққа жүгінеді. Ноғай бидің ызғарынан қорық-

қан Адақ әділ билік айта алмай, ақыры Ноғай би бастаған керейдің би мен бектерінің қойған шартын мақұлдайды. Шарт бойынша Көшебе Тарышының өз ұлы еместігін растау үшін, біріншіден, көкірегіне құран ұстап: "Тарышы менің балам емес" - деп ант беру керек. Екіншіден, құладын деген құсты атып түсіру керек. Үшіншіден, үстін ақ кигізбен жапқан терең ордан атпен қарғып өту керек. Көшебе осы үш шартты орындауға келісімін береді. Бірінші, екінші шартты орындап, үшінші шарт бойынша ақ боз атпен үстіне кигіз жабылған ордан қарғып, ордың арғы бетіне түседі, бірақ аты омақаса құлап мертiгедi, Көшебе де құлайды. Содан кейін көп ұзамай, бұрыннан қатты науқас Көшебе қайтыс болады. Шарт орындалса да, Көшебе мен Тарышыға енші мол берілмейді.

Балта мен Балға (сибан) балаларынан қорлық көріп жапа шеккен Жауынгер Көшебеұлы Жарқын, Жәдігер, Жанкөрпе, Жазы есімді төрт інісін, туысы Тарышыны ертіп, бабасы Бағлан бидің зираты (Қазіргі Қорған облысындағы Звериноголовка селосы, яғни бұрынғы Бағлан жәрмеңкесі орналасқан жер) маңына барып қоныстанады.

Тоқсан биден қалған осы аңыз-әңгіме ақиқаттан алыс та емес. Жоғарыда аталған адамдардың кейбіреулерінің ұрпағы осы уақытқа дейін жоғарыда аталған жерде тұрады.

Бізге жеткен тағы бір аңыз-Танаштың келіндей алған әйелі Сәлиман жас босанып, ұл бала тапқанда, Айша бәйбіше (Танаштың) оған Тарышы деп ат қойып: "Бұл баланың ұрпағы тарыдай көп болып, өсіп-өне берсін!" - деп, ақ батасын беріпті. Айша бәйбішенің аузы уәлі болса керек, сол кісінің батасы да, тілегі де қабыл болып, Таныш бидің артында қалған төрт ұлының ішінде Тарышыдан көп елдер тараған.

Енді, Тарышыдан тараған ұрпаққа бет бұрсақ: Тарышыдан-бір бала: Шимойын. Шимойыннан-3 бала:

Естияр, Достияр, Есжияр. Достиярдан-3 бала: Ысмайыл, Есмағұл, Ысқақ. Ысмайылдан-5 бала: Ақсары, Жамансары, Құрсары, Матақай, Тезағай.

Тезағайдан-3 бала: Әйтеке, Тәйтеке, Байтеке (Самай)

Әйтекеден-1 бала: Қанай.

Қанайдан-2 бала: Әлдеберлі, Шағалақ.

Тәйтекеден-1 бала. Мамай, Мамайдан-1 бала Қапсыт.

Қанай мен Мамай ерте қайтыс болып, олардың жетім қалған жас балалары: Әлдеберлі, Шағалақ, Қапсыт үшеуі Самайдың (Байтекенің) тәрбиесінде өскен.

Есмағұлдан-2 бала: Жалбыр, Жалпақ.

Жалбырдан-9 бала: Аққозы, Бекқозы, Ерғозы, Жанғозы, Қарақозы, Қызылқозы, Қоңырқозы, Молғозы.

Қызылқозыдан-1 бала: Есенбақты.

Молғозыдан-2 бала: Ақымбет, Тоқымбет

Аққозыдан-2 бала: Еменәлі, Иманәлі.

Еменәліден-2 бала: Сырлыбай, Күнту (Таз)

Күнтуден (Таздан)-2 бала: Қарабатыр, Сейтімбет.

Сейтімбеттен-1 бала: Елтөк. Елтөктан-2 бала: Жанданбет, Жанқадан.

Сырлыбайдан-3 бала: Ырыс, Нұрыш, Өріс.

Ырыстан-4 бала: Көжеке, Құдияр, Сақау, Төлек.

Көжек биден-1 бала: Нияз би.

Нияз биден-1 бала: Ескене мырза.

Ескенеден-3 бала: Сандық, Боздақ, Малтабар

Сандықтан-5 бала: Бекболат, Қонақай, Айдос, Қолдас, Молдас.

Бекболаттан-2 бала: Күсенберген, Тілепберген.

Қонақайдан-1 бала: Тастемір, Тастемірден-1 бала: Исқақ.

Исқақтан-1 бала: Хайдар.

Алдастан-3 бала: Айдабол, Есенбол, Сиқым.

Айдаболдан-6 бала: Тәнім, Құдайберген, Байеке ақын, Жолке, Жәуке, Жәутік.

Қолдас батырдан-2 бала: Бекжан, Күлін. Бекжан Есенейдің бас саятшысы болыпты.

Бекжаннан-2 бала: Самалық, Тынымбай.

Самалықтан-2 бала: Шүңірек, Маңы, Мақыдан-2 бала: Қоспан, Алпыс.

Қоспаннан-Құрман.

Тынымбайдан-2 бала: Қопыш, Сүлеймен.

Қопыштан-3 бала: Күнтоқ, Қапен, Көкен.

Күнтоқтан-Едірес, Қапеннен-Абай туады.

Көкеннен-4 бала: Серік, Алтай, Мұхтар, Марат.

Молдас серіден-1 бала Жомарт.

Жомарттан-3 бала: Қыдыр, Саты, Көшіман.

Қыдырдан Нысан туады.

Сатыдан-5 бала: Абдолла, Ғабдолла, Байдолла, Хұсайын, Хасен.

Ғабдолладан-4 бала: Нұғыман, Сейітжан, Иманжан, Есмағұм.

Нұғыманнан-4 бала: Ғабит, Ғабиден, Зейін, Асқар.

Байдолладан-2 бала: Сәбит, Әскер.

Хұсайыннан-1 бала: Әсет.

Хасеннен-4 бала: Есім, Совет, Бекет, Бекмағамбет.

Боздақтан (Ескене баласы)-2 бала: Басығара, Аңғал.

Малтабардан (Ескене баласы)-4 бала: Бегатар, Танатар, Түнқатар, Арғынбай.

Түнқатардан-Қозғанбай.

Танатардан-4 бала: Сатыбалды, Бабыр, Құлшыман, Сақау.

Сатыбалдыдан-Топаш, Төлебай, Төлеген.

Төлегеннен-2 бала: Мұстафа, Еліш. Мұстафадан-Сәду, Қыздар. Қыздардан-Қайырбай.

Төлебайдан-Ысмағұл. Ысмағұлдан-Әскербек, Ақылбек, Асылбек.

Айдарбектен-Қожықбай, Қожабай, Қожабайдан-Ахмет. Ахметтен-Бексұлтан.

Бабырдан-Қуандық, Төрежан, Жұмабай.

Қуандықтан-Қазыбек, Әжібек, Мұқыш.

Қазыбек Қажыдан-Бірімжан, Есімжан.

Бірімжаннан-Қали, Аманжол, Базар.

Қалидан-Ұлан, Серікбай, Киікбай; Аманжолдан-Ша-
яхмет, Махмұт; Базардан-Сәлімгерей; Сәлімгерейден-Айт-
жан, Сейітжан, Құрман, Айтқожа; Сүпидан-Әлімгерей,
Әбілқас; Әбілқастан-Жамбыл, Қасмұқан, Жабай;

Серікбайдан-Бексұлтан, Қайрат, Марат;

Бексұлтаннан-Төлеген; Қайраттан-Артур.

Ырыстың екінші баласы Құдиярдан-Алдай, Әйдең.

Алдайдан он бала:оның бірі-Қара би. Қара бидің бәй-
бішесінен-Дос, Жабай, Бабай, Қабай, Аманбай, Қабан-
бай, Жөңкі, Бұланбай.

Қара бидің Моншақ сұлу атты әйелінен-Марқа, Жай-
саң, Сатыбалды, Үкітай, Тоқпан, Жұмақ.

Қара бидің осы аталған екі әйелінен туған балала-
рының ұрпақтары Жамбыл ауданының Қарағаш, Жам-
был, Суаткөл, Аманкелді, Талпын, Благовещенка ауыл-
дарында тұрып жатыр.

Моншақ сұлу Бағаналы руының атақты адамы Жы-
рық бидің қызы екен. Жырық би Ерден Сандыбайұ-
лының (1808-1862 ж.ж.) арғы аталары болады. Моншақ
кезінде асқан көркімен, шешендігімен, ақылдылығымен
есімі бүкіл қазақ еліне тараған, билік істерге де ара-
ласып, Қаз дауысты Қазыбектен "Бағаналының бұл-
бұлы" деген ат алған, жеті ұлттың тілін біліп, "оқы-
мысты қыз" атанған екен. Ел аузында Қара би мен
Моншақ сұлудың қосылуы жайлы мынадай аңыз бар.

Моншақ сұлу Жырық би қызы жасы жеткесін
шешендігі мен оқымыстылығы өзімен теңдесетін адамға
ғана тұрмысқа шықпақшы болады. Талай жақсы мен
жайсаңдар бақтарын сынағанмен Моншақ сұлуға тең-
десе алмайды. Тек, Қара би ғана Моншақ сұлуды сөз-
ден ұтып, келісімін алады. Моншақ сұлудың соңғы
талабы әкесі Жырық бидің ризашылық беруі болады.

Ризашылық сұраған Қара биге қыз әкесі Жырық би:
— Қызым қымбат, қалың малыңа дәулетің жетпес, -
дейді, Қара бидің малының аздығын бетіне басып.

— Мен жалғыз емеспін, құдайға шүкір, көпші; көп қорқытады, терең батырады. Қызыңның қалыңмалына әкем Алдайдың малы жетпесе, қалың Керейдің малы жетеді, - дейді Қара би.

Сөзден ұтылған Жырық би қызы Моншақ сұлуды Қара биге қосқан екен.

Моншақ сұлу Алдай еліне келін болып келгесін де ел билеу істеріне араласып, "би келін" атанады. Қара биден Моншақ сұлудан туған жоғарыда аталған балаларының ұрпақтары өздерін "Моншақпыз" деп атайды (Хамитов Қабдол, 78 жаста, Жамбыл ауылы)

Жабайдан-Ақжан, Бақжан, Сержан, Мағжан, Отжан, Тоқжан, Тоқсан туады.

Жабайдың Тоқсаннан басқа барлық балалары қазақ-қалмақ соғысына қатысып, бәрі де қан майданда ерлікпен қаза тапқан. Мағжаннан Сексен деген бала қалады. Үлкен немересі Сексенді Жабай батыр өз бауырына салып, Сексен Жабайдың ең кенжесі есепті өсіп, ерке тентек болыпты. Сексен жер-су үшін Ресей отыршылдарына қарсы күрескен адам. Марал ишан Құрманұлы (1780-1841ж.ж.) бастаған ұлт-азаттық қозғалысқа қатысып, халықтан батыр атағын алған адам.

Тоқжаннан-Мыңжасар туады. Мыңжасардан-Құлыбек; Құлыбектен-Әлімбай, Сәлімбай; Әлімбайдан- Көкі, Етекбай, Көшербай, Мұрат; Көкіден-Мәс; Мәстен-Жәуке; Жәукеден-Нұрлан, Аман, Қалқа, Айдар, Жансейіт, Берікбол, Айтбай.

Мыңжасар ұрпақтары Қарағаш ауылында тұрады. Тоқсаннан-Доғалақ, Мүсәпір. Доғалақтан ұрпақ жоқ. Мүсәпірден-Шөкібай; Шөкібайдан-Байнақ; Байнақтан-Жаналы, Сердалы; Жаналыдан-Жанайдар (Өтен), Рыскелді; Жанайдардан-Қоқыш; Қоқыштан-Шоқан. Шоқан Алматыда, апаларымен бірге тұрады.

Рыскелдіден-Сағындық; Сағындықтан-Ерлан; Сердалыдан-Есжан; Есжаннан-Сүлеймен, Серікбай, Ескендір; Сүлеймен мен Ескендір Түмен қаласының жанында

"Қасқара" деген ауылда тұрады. Рыскелдінің әйелі Кө-
меш Қарағаш ауылында баласы Сағындықтың қолында
тұрады. Тауағаш ауылынан, руы Самай, Рыскелдіге
1943 жылы қосылған. Рыскелді 1970 жылы қайтыс
болған. Баласы Сағындық 1958 жылы туған.

Қолымызда бар шежіре бойынша енді Қара бидің
Қабанбай атты баласының ұрпақтарын таратайық. Қа-
банбайдан-Бәйкүшік, Ақкүшік, Әйнеке, Сарт; Бәйкүшік-
тен-Төлеміс; Төлемістен-Қалыбай; Қалыбайдан-Жаман-
бай, Жаманке; Жаманбайдан-Тоқтар; Тоқтардан-Баттал-
бек, Батталғали; Батталбектен-Марат, Марал, Сәбит; Ма-
раттан-Қанай; Маралдан-Қайрат.

Батталғалидан-Жомарт, Есет, Ақат; Жомарттан-Ба-
қыт; Есеттен-Талғат, Ғабит; Ақаттан-Мұрат, Қуат.

Қара бидің Дос-Нияз; Нияздан-Бұланбай; Бұланбайдан-
Сегізбай, Жетібай, Мүсіреп шешен; Сегізбайдан-Тұнықұл;
Тұнықұлдан-Мұса; Мұсадан-Иманжан; Иманжаннан-Кәрай,
Кәрайдан-Дәрібай; Дәрібайдан-Қазбек, Жәнібек.

Тоқсанның туысы Сексеннің шежіресі былай таратыла-
ды.

Сексеннен-6 бала:Бегей, Бектен, Бекентай, Бегәлі, Қазан,
Кәрібай. Бектеннен-Дәрібай (бәйбішеден), Тексбай (екінші
әйелден).

Дәрібайдан-Нарыбай, Мұқыш, Қуандық; Мұқыштан-
Мәлғаждар; Мәлғаждардан-Жантемір, Әділбек; Жантемі-
рден-Қанат, Жанат; Әділбектен-Асқат.

Қуандықтан-Ыбырай, Әубәкір, Қабидолла. Текебай-
дан-Рамазан; Рамазаннан-Жасұлан; Жасұланнан-Әсет.

Бегәліден-Барлықбай. Барлықбайдан-Мәмбет, Сайда-
лы, Құдайберген, Жансары, Байбатыр; Мәмбеттен-Қайса.
Қайсадан-Серік, Ғазез, Қалел, Ғалым, Қәкім. Серіктен-
Марат; Ғазезден-Ерсайын. Жансарыдан-Хамит, Ержан;
Құдайбергеннен-Аманкелді; Сайдалыдан-Еркін, Еркемыр-
за, Жақсылық. Еркемырзадан-Елжас, Ілияс, Естай.

Бекентайдан-5 бала: Сағындық, Қайнет, Зейнолла,
Байзолла, Мырзағали.

Қайнеттен-Шәкен, Шәкіжан, Болат, Құрмаш. Шәкеннен-Асау. Шәкіжаннан-Боташ, Боташтан-Талғат. Бопаштан-Боташ, Арыстан, Сайлау, Мұрат. Арыстаннан-Рамазан, Нұрсұлтан. Сайлаудан-Аманжол, Ербол. Мұраттан-Амангелді, Алдияр, Серік. Құрмаштан-Бота, Нұржан, Бағыт, Марал, Мерген, Ерболат. Ботадан-Айдос, Берік.

Зәйнолладан-Шернияздан (Шери), Сейілхан, Бәсар, Баязит. Шерниязданнан-Елтай, Дайыр. Елтайдан-Байтас, Амангелді; Байтастан-Расул; Амангелдіден-Әсет; Сапардан-Нұртас, Жантас, Нұрлан, Нұржан. Жантастан-Аян. Нұрланнан-Саян. Нұржаннан-Темірлан. Байзолладан-Қартжан, Серікбай, Өбу-Шахман (Өбу). Өбуден-Жеңіс, Қайрат, Болат; Жеңістен-Марат. Мараттан-Зарина. Қайраттан-Асқар, Алмас, Аслан. Болаттан-Рүстем.

Тоқсан бидің арғы атасы Ырыстың үшінші баласы Сақаудан-Қасаболат. Қасаболаттан-Тоқпанбет би. Тоқпанбеттен-Елшібек, Жабағы, Еділ, Абыз. Қасаболат ұрпақтары Кеңес дәуіріне дейін Ескене аталарымен бірге Становой болысына қарапты. Қазір Жамбыл ауданының Үлгі ауылында тұрады.

Ырыстың төртінші баласы Төліктен-Жәнібек, Қантай. Жәнібек батырдан ұрпағы аз, өспеген әулет. Белгілі әнші-ақын Біржан Берденұлы (1889-1921) "Прием" дастанының авторы осы Жәнібек Әулетінен шыққан екен.

Қантай батырдан-тоғыз бала: оның үшеуі-Жанқозы, Кенжеқозы, Қабыл. Қабылдан-Дәулеткелді, Тұрыпберді. Дәулеткелді мен Тұрыпберді өте бай болған адамдар. XVIII ғасырдың екінші-үшінші ширегінде Қазақ хандығы әскерін ат-түйемен, азық-түлікпен жабдықтаған шонжарлар екен. Жамбыл ауданының Аманкелді ауылының батыс жағында Тұрыпберді қыстауының орыны бар және "Тұрыпберді" көлі бар.

Осы Қантай Тұрыпберді туралы ел ішінде мынадай аңыз қалған.

Тұрыпберді сол өңірдің теңдесі жоқ байы болады. Жылқының көптігі сондай, жылқының санын жылқы-

ларының бір мезгіл су ішкенде көлдің суының қаншалықты азайғандығымен есептейді екен. Ол үшін көлдің ішіне сырық шаншып, осы сырықтағы белгілері бойынша көлдің суының деңгейін біліп отырған.

Осы Тұрыпберді байда бала болмапты. Осындай байлыққа ие болатын ұрпақ қалмайтынына ренжіп жүргенде, Жабай батыр бір жорықтан әйелдікке қалмақтың бір қызын әкеліп береді. Қыз жүкті болып ұл табады. Тұрыпберді бай үш жүзден қонақтар шақырып ұланасыр той жасайды. Бұдан кейін де Тұрыпберді қалмақ әйелінен 3-4 бала көреді. Бір күні қалмақ әйелі Тұрыпбердіге көңілінде жүрген бір ауыр мұңын айтады:

— Жабай батыр, - дейді әйелі, - елден (қалмақ елі) ағайынды екеумізді алып шықты. Жолда інімді саудаға сұраған бір адамға беріп кетті де, мені саған арнап әкелді. Сол інімді көргім келеді, жалғыз туысым еді, бір жерде тұрсақ деген тілегім бар, - дейді әйелі. Мұны естіген Тұрыпберді ағайыны Жабай батырды шақырып алып.

— Сен маған қалмақ қызын әкелер жолы інісін де алып шыққан екенсің, айтуы бойынша жолда біреуге сыйлап беріп кеткенсің, маған осыншама қуаныш әкелген әйелдің тілін алмауға болмайды. Ердің құнына жетерлік мал беріп, сол жігітті маған әкеліп бер, - дейді.

— Иә, ол рас, жолда Атығай елінің Жанатай батырына беріп едім, Жанатайдың құдайға шүкір, ұрпағы жетерлік, берсе сатып бермейді, жай да береді, - дейді Жабай. Ақыры Жанатай батыр қалмақ жігітін Жабайдың айтуымен Тұрыпбердіге жай береді. Тұрыпберді күнсыз жігіт болмасын деп, Жанатай батыр алмаған жүз жылқыны елдің нашарларына бөліп береді.

Ақыры Тұрыпбердінің байлығына осы қалмақ жігіті ие болып қалады екен, -дейді аңыз.

Қантай батырдың тағы бір баласы Кенжеқозыдан-Әлқозы тұған. Әлқозыдан-Атамбай. Атамбайдан-3 бала: Қоспыбай,

Құлатай, Ақсақ: Қосшыбайдан: Көдік, Қаумен, Жүсіп. Көдіктен-Исабай, Смағұл, Есмақан, Исабайдан-Мұстафа, Мұқанай, Сейітахмет. Мұстафа мен Мұқанай бай болып 1929 жылы "Барса келмес" аралығына жер аударылған. Мұстафа ақын, шешен Қантай атаның көрнекті адамы болған.

Бір атам одан бергі Еменәлі
Бақыт пен байлық болды елдің сәні.
Жерлерден ерегiскен бәйгені алып,
Қалатын дұшпандары қатты налып.

Бір атам одан бергі аты Қантай.
Қайғымен күнім өтті жаздың алты ай
Қонған соң біткен дәулет пәле болды
Өзге сөз неге керек шыны осылай.

Бір атам одан бергі Атамбайды
Атамбай жаман болса аталмайды
Ішінде аз ғана ауыл серкесі едім.
Ойлап па ем көрем деп осындайды.

Өзімнің туған әкем Қажы Исабай
Би емес, болыс емес, дәулетті бай
Үш отау үш жағына тігіп қойып,
Орнатқан бәріне де қара саба-ай.

Баласы сол қажының мен Мұстафа
Көргем жоқ бұл дүниеден еш бір опа
Басымнан бақыт-дәулет кеткеннен соң
Кісіден жақын жүрген көрдім жапа, - деп
аталары жайлы өлең шығарған.

Мұстафадан-Қапан. Қапаннан-Нұрмолда. Нұрмолдадан-Ермұрат, Бауыржан, Ербұлан. Бауыржаннан-Елдос. Сейітахметтен-Аяған, Қайролла, Қариполда, Зариполда, Аман. Аяғаннан-Еркебұлан, Еркемырза, Еркемұрат, Жаслан, Есләм. Қариполдадан-Нұрлан, Нұржан. Есмақаннан-Қаратай, Қаб-

долқаным, Жан. Қауменнен-Әбдіреш, Әбілтан, Әбіл. Әбдірештен-Қайырбек.

Қайырбектен-Қайрат. Әбілден-Қара, Болтан, Сұлтан, Бек, Құрмет. Қарадан-Тахир, Ойрат. Сұлтаннан-Жолдыбай, Ойрат. Жолдыбайдан-Сапар, Әкетай. Ойраттан-Азамат. Бектен-Серікбай, Базар, Теміртас. Құрметтен-Мұрат, Адақ, Шалабай, Садақ, Қадіржан, Сапарғали.

Жүсіптен-Қожахмет, Қожбан, Мырзахмет. Қожахметтен-Төкен, Торғай. Мырзахметтен-Есен, Есенәлі. Төкеннен-Бүркіт, Серік, Оразымбет, Оразалы, Шоқан, Данияр. Бүркіттен-Нұрлан.

Құлатайдан-Шәкібай. Шәкібайдан-Шерияздан, Сейпіл, Ысқақ, Қуаныш. Шериязданнан-Есләм, Қатыран. Ысқақтан-Ашубасар. Қуаныштан-Сүйіншібай, Жомарт, Едіге, Еркін, Ерік. Ақсақтан-Сыздық, Ертай. Сыздықтан-Шәйкі, Рақымжан, Қабдолла. Шәйкіден-Есім.

Есім Шайкин - колхоз басқармасы, совхоз директоры, Москва, Сергеев аудандарының бірінші хатшысы, Еңбек Ері, облыс, Республикаға танымал көрнекті тұлға болған адам. Қазір Благовещенкода әкім.

Есімнен-Нұрлан, Ноян, Нұртас. Рақымжаннан-Нұрғали, Ерғали, Тілеген. Ерғалидан-Сапар. Қабдолладан-Жасұлан. Ертайдан-Садуақас, Шақан. Садуақастан-Біржан. Біржаннан-Асыр, Балапан. Шақаннан-Рамазан туады.

Иманәліден - 3 бала: Нұралы, Нұрымбай, Нұрлыбай. Нұрымбеттен-8 бала: Ақбота, Байбота, Ербота, Жанбота, Қаработа, Жанбаба, Құлбаба, Қуатбаба. Нұралыдан-3 бала: Батыр, Бабыр, Бауыр. Батырдан-Сағым. Сағымнан-Өтеке. Өтекеден-2 бала: Ережеп, Кенже. Кенжеден-3 бала: Көшек, Көбек, Көбдік. Көбектен-2 бала: Жанболат, Бертіс. Жанболаттан-1 бала: Бөші. Бөшіден-4 бала: Жақабай, Шоқтай, Байкөбек, Қаратілеу. Жанабайдан-1 бала: Азынабай. Азынабайдан-1 бала: Таласбай. Таласбайдан-Амантай. Шонтайдан-Серғазы. Байкөбектен-Нұртаза. Нұртазадан-Темірғали.

Қаратілеуден-3 бала: Елжан, Тасемен, Төрежан. Төре-

жаннан-3бала: Байқуаныш, Әмірбек, Мұқаметжан. Байқуаныштан-7 бала: Қазі, Нұрқан, Оразбай, Баязит, Ақмер, Зағыпар, Нұрмұқан. Оразбайдан-Есмұқан. Есмұқаннан-5 бала: Мұқтар, Берік, Құдайберген, Мырзабек, Ерік. Зағыпардан-2 бала: Тоқтар, Серік. Серіктен-Әмірсерік. Әшірбектен-1 бала: Тұрғын. Тұрғыннан-2 бала: Қайыртай, Дүйсенбай. Мұхаметжаннан-Шәріп.

Шәріптен-3 бала: Шопан, Жеңгібай, Шоқан. Тасемнен-1 бала: Бекім. Бекімнен-Қапез. Қапезден-3 бала: Абай, Қосыл. Көшектен-Жанқұлы, Жапан, Жапақ, Думан. Жапаннан-Орынбай, Жұма. Жұмадан-Бейсен, Нұрпейіс, Әлпейіс. Нұрпейістен-Ораз, Жадыра, Зікірия. Бейсеннен-Мұстафа ақын (1870-1936 ж.ж.). Мұстафа ақыннан-Әмірхан, Жанмұқан, Хайдар. Әмірханнан-Бағыт, Төлебай. Бағыттан-Серік, Серікбай.

Социалистік Еңбек Ері Төлебайдан-Есіләм, Нәукен, Орынбай, Оразымбет, Ораз. Жанмұқаннан-Дәулетияр. Жапақтан-Жәменке, Қапсытбай, Алпысбай, Ережеп, Жұмаш, Тотыбай. Алпысбайдан-Сымағұл, Әжмағұл және Бақыжан деген қыз туған. Сымағұлдан-Таймас, Серікбай. Таймастан-Тастанбек, Болатбек, Дулат деген үш ұл және Хауана деген қыз туады. Хауана Таймасқызы Кәсенова қазір облыстық ағартушылар кәсіподағының комитетінің бастығы болып істеп жүр. Оның айтуынша 1928 жылы байларды конфискуелеп жер аудара бастаған кезде әкесі Таймас өз әкесі Сымағұлдың фамилиясын алмай Сымағұлдың қарындасы Бақытжаннан туған Кәсен деген жиенінің атын өзіне фамилия қылып алыпты. Содан ол Кәсенов Таймас атанып кетіпті және барлық құжаттары осылай толтырылыпты. Өздері ішке (Ресейге) көшіп кетіп аман қалыпты. Сондықтан оның балалары да Кәсеновтер болып кеткен екен. Серікбайдан-Еркеш, Сабыр, Ұлан, Жасұлан, Құрман, Кенже.

Бертісбайдан-Қожағұл, Қожамқұл, Ақшуақ, Байшуақ, Жаншуақ. Қожағұл қажыдан-Тұрлыбай, Тұрлығұл. Тұрлыбай Зергерден-Ержан, Нұржан, Біржан сал, Ақтанбай, Қанафия. Ержан қажыдан-Мұхаметжан. Нұржан

қажыдан-Ахметжан. Ахметжаннан-Сары, Сыздық.

Атақты Біржан салдан (1825-1897)- Ақыл, Алтынбек, Әділбек, Мақұлбек (бірінші әйелі Балқаштан), Ахметхан, Ахметбек (екінші әйелі Ләйладан), Ахметқали, Айтжан, Айтмұхамед (үшінші әйелі Айтбайдан), Теміртас, Қалкен (төртінші әйелі Әніштен). Теміртас балуаннан-Мұқамедқали. Мұқамедқалиден-Шәріп. Қалкеннен-Хамит.

Ысмай бидің кіші баласы Тезағайдан-Әйтеке, Байтеке, Тәйтеке туады. Әйтекеден-Қанай, одан Әлдеберлі, Шағалақ. Тәйтекеден-Мамай, одан Қапсыт. Әлдеберлі мен Шағалақ ұрпақтары Шағалақ Керей деп аталады. Ал, Қапсыттан Қапсыт Керей елі тарайды. Жоғарыда аталған Шағалақ Керей елі әнші, күйші, сауықшыл болыпты. Таз Керей де әнші ел болған екен. Осылар жайында Мұсайын ақын Сегіз Серіұлы (1843-1920) "Ән мен Күй біздің Көшебеден аттанып, Таз Керейге жолжөнекей түстеніп, Шағалақ Керейге барып түнеп, сонда тұрақтап қалды" - деген екен. Әйтеке, Тайтеке де, олардың балалары: Қанай, Жанай батырлар да көп жасамай дүниеден ерте өтеді де, Байтеке олардың ұрпақтары: Әлдеберлі, Шағалақ, Қапсыт-үшеуіне жетімдік көрсетпей қамқорлығына алып, тәрбиелеп өсіреді. Содан да болар кейбір шежірешілер осы Шағалақ және Қапсыт Керейлерді Самай атанған Байтекеден туғызады. Байтекенің бір жақ самай шашы жас жігіт кезінде ағарыпты. Сондықтан ел ішінде Самай атанып кетеді.

Байтекеден (Самайдан)-Толыбай, Жанбура, Жанкісі, Аتكелтір, Бақы, Шұбай, Шығай, Шоңай. Осылардан тарайтын ұрпақты Самай Керей деп атайды.

Бұл еңбекте жазуына, Тоқсан бидің өзі қатынасқан Керей шежіресін тегіс таратуды мақсат еткеніміз жоқ, алайда Тоқсан биден қалған сөздерді жинауға, бейітін тауып, асын беруге атсалысқан Самайдан тарайтын бір-екі азаматтың аталарына орай шежірені таратайық.

Толыбайдан-Төлеке, Жапа. Жанбурадан-Жарылғап, Құдайқұл, Қожанберді, Қожамқұл, Құттымбет, Сары. Құдайқұлдан-Анай, Қанай, Кенжетай. Кенжетайдан-Ақбота, Байбота, Жанбота. Ақботадаң-Байсерке, Шабан. Шабаннан-Бозай, Найман, Қойман. Бозайдан-Жанқабай, Тийштықбай. Жанқабайдан-Хұсайын, Әйіп. Хұсайыннан-Айбас. Айбастан-Төлеген, Медебай. Найманнан-Сапақ, Сыздық, Бексұлтан, Тілеуберді, Қарынбай. Сыздықтан-Ахметжан, Мұқан, Құрман, Омар, Хамза. Мұқаннан-Қайролла, Нығметжан, Қабылқайыр. Қайролладан-Марат. Қабылқайырдан-Болат, Қанат. Құрманнан-Шәріп. Шәріптен-Дулат, Серік, Дәулет, Дәурен, Дәуренбек. Хамзадан-Жақсылық, Айтмағамбет, Сайлау, Бағыт, Есмағанбет. Жақсылықтан-Мұрат. Айтмағанбеттен-Азамат, Жасұлан, Аслан. Сайлаудан-Бахтияр. Есмағанбеттен-Арман. Қойманнан-Сүгір, Қаби, Билал. Сүгірден-Шұғайып, Жүкен. Қабидан-Хажынәсіп, Зейнолла. Жүкеннен-Марлан, Қанат. Хажынәсіптен-Ұлан. Зейнолладан-Болат, Марат.

Байтекенің (Самай) Шығай деген ұлынан – Дүйсенбай. Дүйсенбайдан-Айтбай. Айтбайдан-Тоқболат, Қосболат. Тоқболаттан-Дәуітбай, одан-Асан. Асаннан-Бұзаубас пірәдәр, одан Есман. Есманнан-Нұрмұқан (Топан), Қайыркеш, Қайыржан, Жүмкен. Нұрмұқаннан-Ерсайын, Серікбай. Қайыркештен-Совет, Бейбіт. Қайыржаннан-Нұржан. Жүмкеннен-Абзал. Советтен-Темірлан, Ерлан.

Сегіз Сері шежіресінен үзінді

Сегіз Сері Бахрамұлы Керей шежіресін өлең жолдарына түсірген адам. Осы өлең шежіресінен үзінді келтірейік:

Керейден шыққан сардар Жанай бабам,
Жанайдың жалғыз ұлы Ер Бағлан.
Бағланнан Архат, Фархат, Сарымұраттай,
Жауынгер қол бастаған үш ұл туған.

Жанайдың Ашамайлы үш атасы,
Қабыл болған ол ердің ақ батасы.
Сібірдің батыс жағын мекен еткен,
Ақиқат, бұл сөзімнің жоқ қатысы.
Болыпты Фархат бабам ел ағасы,
Халқына түзу болған көз қарасы.
Танаш би, Аббас батыр, Манас мерген,
Үшеуі Ер Фархаттың бел баласы.
Архат, Фархат, Сармұрат, елінің қорғаны.
Заманында халқына болған мерей.
Сармұраттан тараған кім десеңіз,
Ұрпағы он екі ата Абақ-Керей.
Танаштан Балға, Балта туған екен,
Ерлікке жастан белін буған екен.
Балғадан Өзім мерген жалқы туып,
Тұсында ұста-дүкен құрған екен.
Өзімді "сый бала" деп еркелеткен.
Жасында жеңгесінің қойған аты
Ол жайында шежіре мұра болып,
Көненің қолтаңбамен жеткен хаты.
Өмір-Темір көреген заманында,
Ұста Өзім қарамұрын атаныпты.
Сый бала - Өзім аты өзгертіліп,
Жанама Сыйбан деген ат қалыпты.
Танаштың тұңғыш ұлы Балға ерден,
Туса да жалғыз болып Өзім мерген.
Әкесімен бір туған Қожаберген.
Сый бала жас жағынан үлкен екен.
Көшебе Танаш бидің еркесі екен.
Бәйбіше туған ұлдың кенжесі екен.
Ұялас көкжал арлан секілденген,
Балға, Балта жұртының серкесінен,
Танаш би ел тізгінін қолына алған.
Жұртына қамқор болып олжа салған.
Манас деген інісі майданда өліп,
Зайыбы Сәлимандай жесір қалған.

Айшадай бәйбішесінің рұхсатымен,
Некемен Сәлиманы Танаш алған.
Сәлиманнан туыпты Тарышы ата,
Сөзімнің бәріде рас, емес жалған.
Өзімнің татар қызы анасы екен,
Зайыбы Уақ қызы – рас екен
Өткендердің тарихын жария ету
Кейінгі ұрпағына мирас екен.

Тоқсан би мен Сексен

Қазақ халқының тарихында қалың жауға қарсы шапқан батырлар, ел бастаған көсемдер, ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен шешендер, ақпа ақындар, ақылман абыздар, қара қылды қақ жарған билер аз болмаған. Осындай асылдарымыздың бірі есімі үш жүзге жайылған Жабайұлы Тоқсан би еді.

Атақты Қара бидің баласы Жабай Абылай ханның мыңбасы батырының бірі болған. Оның ерлігін ақын-жыраулар ел - жұртқа өнеге еткен. Тәтіқара ақын:

Ағашта биікті айтсаң-қарағайды айт,
Жігіттік, ерлікті айтсаң-Бөгенбайды айт
Ұшына найзасының жау мінгізген
Еменалы Керейде ер Жабайды айт! - десе,

Қожаберген жырау "Елім-ай" дастанында:

Қыйыншылық бола бермес, әлі-ақ өтер,
Ерлерім жауды ұзатпай тентіретер.
Бөгенбай, Ерсары, Асқап, Жабай, Көшек
Қалмақты қойша қырап, зар еңіретер! – деп

рухтана жырлаған.

Ер Жабайдың батырлық жорықтарын, Үмбетей, Бұқар, Ақтамберді, Жанаяқ сияқты ақын-жырауларда тамсана өлеңге қосқан. Тоқсанның ұлы әкесі Қара би де

қазақ тарихында белгілі адам. Кезінде Керей руының атақты дуалы ауыз биі болған. Тоқсанның билік құрып, шешендік жолына түсуіне көп септігін тигізген осы Қара би атасы болған деседі. Оның ғибраты кейінде немересіне дарығаны да тарихтан белгілі.

Әңгіме шежірелерде Тоқсанның дүниеге келуі туралы мынадай аңыз бар. Тоқсанға аяғы ауыр болған шешесі бір күні сыртқа шығып тұрса, атына мінген атасы Қара би келе жатыр екен. Сонда жанында тұрған енесіне: "Шіркін-ай, атамның атының құлағын жесем ғой!" - деп тамсанады.

— Өй, көргенсіз не деп тұрсың?! Кір үйге! - деп енесі ұрсып тастайды. Би үйге кірген соң бәйбіше оған келіннің сөзін жеткізеді. Ашу шақырар деген бидің көзі шырадай жанып, "Ия, аруақ! Бұл бала жай болмайды екен. Кәне, жылқыны бауыздаңдар да, құлағын келінге асып беріңдер!" - деп, бұйырады. Сол дүниеге келген баланың есімін атасы Тоқсан қойыпты.

Тоқсан бидің қай жылы туып, қай жылы өмірден өткені жайлы нақты дерек жоқ. Өзінен қалған сөздерге, ел аузындағы әңгімелерге қарағанда, ол он сегізінші ғасырдың екінші жартысында туып, тоқсан жылдан аса өмір сүрген. Ол қазақтың ақындары Орынбай Бертағыұлымен (1810-1900), Шөже Арыстанбайұлымен (1808-1895), Қанжығалы Асаубаймен (1810-1902), Тоғжан Ендібайұлымен (1808-1884) тұстас болған.

Киікбайдың Сексенге айтқаны

Қара бидің баласы Жабай би өлерінде екі баласы Сексен мен Тоқсанға: "Сексен, саған ерлікті, Тоқсан, саған әкем Қара биден қалған билікті бердім,"- деп өсиет айтып кеткен екен.

Сексен мен Тоқсан әкесі өлген соң ақыл-кеңес сү-

рауға қартайып жатқан Қаз дауысты Қазыбекке барды. Жөн сұрасып, жағдайға қаныққаннан кейін Қазыбек:

— Ел бастап - би, қол бастап - батыр болғалы тұрған ұл екенсіңдер. Бір-екі ауыз сұрағым бар, соған жауап беріңдер, - дейді:

Күнде не парыз?

Айда не парыз?

Жылда не парыз?

Ханға не парыз?

Қарашаға не парыз?-деп Сексенге қарапты.

Ол жауап бере алмаған соң, Тоқсанға бұрылыпты. Сонда Тоқсан:

Күнде бес уақыт намаз парыз,

Айда отыз күн ораза парыз,

Жылда құрбан шалу парыз,

Ханға халықты тең ұстау парыз,

Қарашаға ханды хан тұту парыз,-депті.

Қазыбек Тоқсанға риза болып:

Шырағым тым жоғарылама,

Аспанға асыларсың.

Тым төмендеме,

Аяққа басыларсың.

Орта бол, орта болсаң,

Әлі-ақ санатқа қосыларсың.

Тоймасқа құймасын бітер,

Болмасты болдырам деме,

Жасың бітіп болдырарсың, - деп

ақыл-кеңес беріпті.

Әкесі өлген соң табиғатында о жар, тентек мінезді, бірбеткей Сексен оның өсиетімен келіспей билікке қызығып, Тоқсанды атақты Киікбай шешенге жүгініске апарыпты. Сексен жасының үлкендігін бетке ұстап, би болу жолы менікі деген ойын білдіреді. Оны тыңдап алған Киікбай:

- Бүгін бір жерге барып қонып, ертең келіндер. Қазір қолым бос емес, - дейді. Ертеңгісін екеуін тағы тыңдап алады да:
- Ал, балаларым, кеше екеуіңе бір жерге барып қон дегенім, Сексен, сені үлкендік істеп сабасына түсер, ақылға тоқтап, әке өсиетін сыйлар деп едім. Айтқаныңнан қайтпайтын қатыгез екенсің. Ондай адам халықтың қамын ойлап, атаң Кара бидей, әкең Жабай бидей қара қылды қақ жарып билік айта алмайды. Әке балаға сыншы, әке өсиетін орындамай, Тоқсанды осындай әуреге салыпсың. Әкеңнің айтқан өсиеті-әділ билік. Оған менің қосарым да, аларым да жоқ, - дейді.
- Естиін дегенім осы еді алжыған кәрі иттен, - деп, Сексен шыға жөнеліпті. Сол кеткеннен жүгін артып, көшін тартып, малын айдап Наймандағы бағаналы Бабыр нағашыларына бет алып жөнеледі. Бұған намыстанған Киікбай тағат таппай Сексеннің көшінің артынан қуып жетіп, былай деген екен:

Беу, Сексенім, Сексенім,
 Бұл барғаннан барарсың
 Бағаналы Бабырға,
 Барған жылы сый қылып,
 Хан көтеріп би қылып,
 Қос табақпен тартады
 Қос қазыдан сыбаға.
 Келер жылы болғанда,
 Тартар сынған қабырға.
 Онан келер жылы болғанда,
 Қонарсың мал жабылған тақырға.
 Қадірің кетер шашылып,
 Ыстық дөмің басылып,
 Бірте-бірте айтқаның
 Алынбай қалар қабылға.
 Жазғытұры болғанда

Ақ ордаңды тігерсің
Ылайы батпақ сабырға.
Күзді күні болғанда,
Тағы амалсыз қонарсың
Мал жайлаған тақырға.
Жаныңа ерген жанасып,
Жақын болған жаны ашып,
Табылмас бірі маңыңда.
Екі кісі бас қосса,
Кіре алмассың сыбырға.
Аңға шықсаң жатпенен
Атып алып олжасын
Қанжығасына байлар да.
“Жатта сұлтан болғанша,
Өз еліңде ұлтан бол”
Деген нақыл бұрынғы
Барма, батыр, жадында?!
Қағынан қулан жерісе,
Сүт таба алмай шөлде өлер.
Кеңінен толғап, Сексенім,
Әлі де тоқта, сабырла.
Сөзге құлақ салмасаң,
Айтқан тілді алмасаң,
Еркің білсін, жарқыным,
Жеріңе барар адымда.
Қайран туған елім,- деп,
Кейін, жаным, налыма.
Көтер, Сексен, басыңды,
Аш қабақ пен қасыңды.
Менің атым Киікбай,
Келген жоқпын бекер жай.
Немере туыс тілді алмай
Болғаным ба сұмырай?!
Мінгенде атың торы ма,
Киікбайдың соры ма?
Кеткенді іздеп келмеспін

Жуа бітсін жолыңа!

Ат үстінде тұрған Сексен салбыраған басын көтермеген соң, Киікбай кейін оралып жүріп кетіпті. Орнында үнсіз тұрыпқалған Сексен әлден уақытта шошып оянғандай басын көтеріп жан-жағына қарап алып: “Көшті кейін бұрыңдар,”- депті. Содан әкесі Жабайдың өсиеті орнына келіп, Тоқсан билік айтып, Сексен елге бас болыпты, - дейді аңыз.

Осы арада айта кетейік Сегіз Сері Баһрамұлының шежіресі бойынша Тоқсан бидің Танаш биден басталатын шежіресі былай таратылады.

Танаш биден-Тарышы. Тарышыдан-Шимойын. Шимойыннан-Достияр-Есмағұл-Жалбыр-Аққозы-Еменәлі-Сырлыбай-Ырыс-Қудияр-Алдай-Қараби-Жабай батыр-Тоқсан би.

Осы арада шежірелерде екі түрлі айтылып жүрген Тоқсан бидің ағасы Сексен туралы айта кетейік. Ел арасында тараған екінші бір шежіреде Сексен Жабайдың туған баласы, Тоқсан бидің туған ағасы деп аталады. Ал, Сегіз Сері шежіресінде былайша таратылады:

Жабай батырдан-жеті бала: Ақжан, Бақжан, Тоқжан, Саржан, Мағжан, Отжан, Тоқсан би туады. Мағжан жырау жас жігіт кезінде ерте қайтыс болады, артында Сексен деген бала қалады, Жабай осы немересін бауырына салады да, кенже баласы есепті өсіреді. Еркелетіп өсіргесін тентек ерекше мінезді болып өседі.

Тоқсан биден-екі бала-Мүсәпір және Доғалақ туады. Мүсәпірден Шөкібай туады, Шөкібайдан Байнақ, Байнақтан-Сердалы, Жаналы туады. Қазір Сердалы мен Жаналыдан тараған балалар Жамбыл ауданының Қарағаш аулында, Түмен облысының Ялутор ауданында тұрады.

Сексеннен-бес бала: Бектен, Бегей, Бекентай, Бегалы, Кәрібай туады. Бектен батырдан-Дәрібай, Қуандық. Қуандықтан-Ыбырай, Мұқыш, Қабиболла. Бекентай мырзадан-Қайнет, Зәйке, Байзолла, Тілеуқабыл. Қайнеттен-Бопаш,

Құрмаш. Байзолладан-Әбу туады. Сексеннен тараған ұрпақ Қызылжар қаласында, Жамбыл ауданының Талпын, Железное ауылдарында тұрады.

Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда Тоқсан биден туған екі бала Мүсәпір мен Доғалақ өзіне тартпаған. Мүсәпір өте жуас болса, Доғалақ тентек мінезді, намысшыл, озбыр, ұрдажық болады, сондықтан Тоқсан би:

Доғалақ болыс болды дегенше

Қорыс болды десейші; - деп, өлең жолдарына қосып, өкініш білдіреді. Ел аузындағы әңгімелер “Доғалақ” деген есімі азан айтып қойғаны емес, доғал мінезіне орай халықтан алған есімі және артында ұрпақ қалмай, қарғыстан қайтыс болды дейді.

Тоқсан бидің екі баласының осындай мінездерін растайтын бір әңгімеге тоқталайық.

Тоқсан би Мүсәпір атты баласына Есенеі Естемесовтің немере қызы Қадишаға құда түседі. Есенеі қалың малын алып құдалық жолын атқарса да, ерке өскен қызы басқа жігітте көңілі болып, жуас Мүсәпірді менсінбейді. Бірақ бата бұзудан қорқып, Мүсәпірді өзінен бездірудің жолдарын іздейді.

Мүсәпір інісі Доғалақ бастаған адамдарымен, сән-салтымен, жол-жөнімен қыз аулына ұрын келсе, қыз алғаш келген болашақ күйеуіне Есенеідің кигіз үйлері үюлі жатса да шатыр тіккізеді. Намыстанған Доғалақ шатырлы үйге кірмей, үйді қылышпен шауып, шаңырағын ортасына түсіреді де тарту-таралғысымен келген күйеу көшін кейін бұрып, өзі жанына екі-үш жолдас алып Есенеідің жылқысына шабады. Қалың мал үшін деп берген алпыс жылқысының орнына жүзден артық жылқысын айдап алып әкетеді. Кіносін мойындаған Есенеі Доғалақтан кешірім сұрап, жылқыны қайтарып әкелуге баласы, қыздың туған әкесі Сәлікті жібереді. Доғалақ қанша тентек болса да Есенеі мен Тоқсан би сияқты киелі адамдардың баталарын бұзбайын деп кешірім жасайды. “Бірақ бұдан былай қыздарың, не өзде-

рің жағынан менсінбеушілік болса, менен жақсылық күтпеңдер!” - дейді Доғалақ. Ақыры Доғалақтан қорыққан Есеней қызын тарту-таралғысымен Мүсәпірге ұзатқан екен.

Есеней Естемесұлы мен Тоқсан би – бір кезеңде өмір сүрген Керей руының ру басшылары, ел басқарушылары болған Солтүстік өңір қазақтарының ең беделді адамдары. Есеней Естемесовтың қоғамдық қызметі жайлы Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсіреповтердің шығармаларында жеткілікті жазылған деуге болады. Есенейдің өмірін жақсы білетін адамдар: “Есенейден Біжікеннен басқа қыз жоқ еді ғой, Тоқсан бидің баласына ұзатқан бұл қай қызы,” - деп, күдіктенуі де мүмкін, сондықтан бұрын баспа бетінде жазылмаған Есенейдің отбасысы жайлы айтайық.

Есеней үш әйел алған кісі екен. Оның бірінші әйелі Ғайнижамал жеңгесі екен, он жеті жасында әменгерлік жолымен алыпты. Ғайнижамал Құдайберді Атығайдың атасынан шыққан Байтоқа Жолдыбайұлы деген шонжардың қызы екен. Кейін Ғайнижамал қайтыс болған соң, Зілғара, Шонан Байтоқа ұлдары апасының орнына кіші қарындасы Қанікейді Есенейге ұзатыпты. Қанікейді үлкен аға-жеңгесі: Зілғара мен Бишай өз қамқорына алып, өздері тәрбиелеп өсіріпті. Сол себепті Қаныкей Зілғараның бір жағынан қарындасы, бір жағынан тұңғыш қызы есепті болыпты.

Есенейдің Ғайнижамалдан туған балалары да, Қаныкейден туған ұл-қыздары да жастай сәби кездерінде шетінеп кете берген соң, Естемесұлы Мырза екінші қайынағасы Шонанның үшінші баласы Сәлікті бауырына салып, бала етіп алыпты. Сәліктен Жүсіп атты ұл, Қадиша атты қыз туады. Тоқсан бидің Мүсәпір атты баласына ұзаттырып отырғаны осы - Қадиша. Осы арада бір ескерте кететін мәселе былай: Есеней Сәліктен туған немересі Жүсіпке Уақ еліндегі бір байдың қызын аттастырып әперіпті. Сәлікті бөлек отау қылып шығарып, өзі Жүсіппен бірге тұрыпты.

Есенейдің үшінші әйелі Ғабит Мүсіреповтың "Ұлпан" атты шығармасынан таныс - Ұлпан Артықбайқызы (1826-1902). Ұлпаннан туған Біжкен атты қызы Есеней қайтыс болғаннан кейін Торсан Тілемісұлына тұрмысқа шығып жастай дүниеден өткен.

Киікбай мен Тоқсан

Атақты Киікбай шешен Тоқсанның әділ өткір би-шешен болатынын жас кезінен-ақ болжаған және оған үлкен үміт артқан. Тоқсанның шынында да жас кезінен-ақ билікпен атағы шыға бастайды. Сондықтан ол сонау Семейге үш жүздің тәуірлері бас қосқан жесір дауына шақырылады. Ұлы жиында ақсақалдар мен жақсылардың, атақты билердің тойында бірінші рет сарапқа түскелі тұрған жас Тоқсан Киікбай шешен атасынан ақыл сұрауға, әрі бата алуға келеді. Аттарынан түскен Тоқсан мен жолдасы Киікбайға сәлем беріп, келген шаруасын айтқанда, Киікбай:

-Кедейлік пен кәрілік
Адамның жөнін басқалар
Уа, Тоқсанжан, Тоқсанжан,
Бұл бір күнім тоқталған.
Үй артына жау келді
Сұр жебесі оқталған.
Жалғыз жігіт би болмас,
Жалғыз ағаш үй болмас.
Шын жүректе күй болмас.
Қас жақсының белгісі-
Жауға түссе күйзелмес.
Ардақты отан Қара би
Үш жүзге мәлім дара би.
Жабай әкең тағы би
Күміс көмей, жез таңдай
Қаусырып тұрған жағы би.

Сарабында үш жүздің
Аруағы қонып атаңның
Сен болғайсың сана би, - деп толғапты да,
сәл бөгеліп барып, әрі қарай былай деп жалғастырып:
-Жолбарысша бақырма,
Бұрқылдама бураша,
Айғырша арқырама,
Қошқарша пысылдама,
Текеше бақылдама
Айтқан сөзің құрған қақпандай болсын,
Суықтығың ақпандай болсын.
Қанды ауызға түскеннің қанын шығар.
Әділетсіздің жанын шығар.
Күле сөйлеп күңіренбе-
Сөзің заяға кетер.
Зейінділікпен айтқан сөзің,
Зерделінің санасына жетер.
Уа, Тоқсанжан, Тоқсанжан,
Осыны бір есіңе ал.
Үш жүздің дауы бар,
Саған деген жауы бар.
Уа, Тоқсанжан, Тоқсанжан,
Мынау тұрған біздің үй.
Айтам саған жай мен күй.
Өзім көрі, бала жас.
Дәулет біткен болар мас.
Қайтарыңда келе кет,
Атаңа сауға бере кет, - деп батасын
беріпті.

Тоқсан би Семейден сол ұлы жиындағы дауда нелер саңлақтарды сүріндіріп, сөзден тоқтатып төбе билікке ие болып, жүйрік атанып, олжалы болып, ай жүріп оралып қайтар жолда Киікбай атасының ауылына соғады. Ол жай келмейді қарт атасына арнап соғымына бір бесті ат, бір құнан қой, он бес тенге ақша, бір қырмызы шапан әкеле жатады. Ауылға таянса, Киікбай

жарты лашығының кереге көзінен жолға қарап күтіп отыр екен. Аттан түсіп сәлем берген Тоқсанға Киікбай:

-Тоқсанжаным, келдің бе,
Жүйрік аттай желдің бе?
Үш жүздің дауын бітіріп,
Олжалы болып жеттің бе? - депті.

Сонда Тоқсан:

-Киікбай атам, қайдасың?
Қызыл тілім сайрасын.
Қырмызы шапан, бесті ат бар
Бір құнан қой және бар,
Босағаңа байлансын - дегенде Киікбай
іліп өкетіп:
Кең қолтық Керей баласы,
Ішінде жоқ аласы.
Қол жайып бата бергесін,
Қолдаған екен бабасы.
Қабыл болған батама,
Ризамын ата-анаңа, - депті.

Бұл оқиға Тоқсан бидің жүрегінің кеңдігін, көңілінің дарқандығын, үлкенді сыйлайтындығын көрсетпей ме?!

Тоқсан би жасынап ел аралап, игі жақсылармен жүздесіп, олардың ғақлия сөздерін тыңдап, өзі де билік айтып, сөзсайыста сынға түсіп, сөз өнеріне ерте тәрбиеленген. Алғашында әкесі Жабай бидің қасында жүріп шешендік өнерді, билік құруды үйренген. Кейін Киікбай, Қалқаман билермен, Нұрым төремен кездесіп солардың үлгі-өнегесін, тәлімін алған. Үлкендердің берген батасы дарып, сөз машығының майталман жүйрігіне айналған.

Құрымсы би мен Тоқсан бидің кездесулері

Тоқсан би жастау кезінде Құрымсы шешенді сырты-

нан естіп, өзін көріп әңгімесін тыңдауға құмартады. Бір жолы бір топ жігіттермен тойдан келе жатып, жолда Құрымсы ауылына соғады. Ауылға кіре бере бере бір жұпынылау адамға жолығады.

- Құрымсы бидің үйі қайсы? - деп сұрайды әлгіден.

- Ол кісіні бұрын танушы ма едіңдер?

- Сыртынан естуші ек, өзін көрген емеспіз.

- Құрымсыда не шаруаларың бар еді?

- Не шаруа болушы еді, әңгімесін тыңдайық деп ек.

- Анау шеткері тұрған қараша үй, өзі үйінде жоқ шығар. Ол үйіне келгенше сендер анау байдың ақ боз үйіне түсіп, аттарыңды отқа қойып, өздерің етке тойып, кешке қарай барарсыңдар, - деп, сілтеп жібереді. Кешке жолаушылар өлгі айтқан қараша үйге барса, бағанағы жолда жолыққан жұпыны кедей тағы алдынан шығыпты.

- Құрымсының үйі осы ма?

- Иә, осы, - дейді Құрымсы.

- Өзі үйінде ме?

- Иә, мына алдарыңда тұрған Құрымсы мен боламын.

- Япырай, сенейік пе, сенбейік пе."Жақсының өзін көр де, үйін көрме, бәйтеректің басын көр де, түбін көрме" дегендей болды - ау. Жолаушылар ыңғайсыздана бастайды. Сонда Құрымсы:

- Ұялмаңдар, үйге кіріңдер, сыйғаның үйге, сыймағаның сыртта отыра беріңдер дейді. Құрымсы оларды айран-шалаппен сусындатыпты. Сонда Тоқсан би:

Қайран айран,

Айырылып майдан

Келдің қайдан? - деп айранды сіміріп салыпты.

Құрымсы оның сөзін жалғап:

Тоқсан би келеді дегенді

Құрымсы білсін қайдан?

Сендер отыра беріңдер,

Мен бір қой сұрап

Келейін байдан, - деп тұра бергенде Тоқсан би:

Алла риза болсын керегі жоқ, әңгіме айтыңыз бізге, - деп, сөзге тартыпты. Құрмысы кәсіле сөйлеп, би-шешен, хандар сөзін тізбектеп, арасына мақал-мәтелдерді қосып көп әңгіме айтыпты.

Бұл оқиғадан бір жағынан Тоқсан бидің жасынан білгіш шешен-билерден үлгі-өнеге алуға, олардың әңгімесін тыңдап, шешендіктің қыр-сырларын үйренуге тырысқанын байқасақ, екінші жағынан, екі бидің де халықтан шыққан қарапайым, әділ, асыл сөзге шебер екенін көреміз.

Халықтың жадында осы екі бидің тағы бір кездескені қалған:

Абылай ханның немересі, Уалиханның баласы Шыңғыс Құсмұрын дуанында аға сұлтан болып тұрғанда, онымен аға сұлтандыққа таласқан Керей, Уақтың атақты байы Есеней Естемесұлымен екеуінің арасында үлкен ерегіс басталады. Ен дәулеті шалқып тұрған Есеней Керей, Уақты иіріп жусатып, ашса ала-қанында, жұмса жұдырығында ұстады. Өзі де жан біткеннің ірісі, батыр тұлғалы жан екен. Абылай ордасын шабамын деп ерегіске көшкен Есеней: бүкіл Керей, Уақтың атқа мінер жігіттері бірі қалмай атқа мінсін, деп, аттанар күнінде өзім хабарлармын, деп бәріне хабар жеткізеді. “Абылай ордасы шабылғалы жатыр” деген суық хабар алдымен Атығай, Қарауылға, қала берді бүкіл үш жүзге түгел естіледі. Суық хабарға алдымен алаңдаған Атығай, Қарауыл елдері, соның ішінде Атығайдың Андағұл бұтағынан тарайтын атақты биі, қызыл тілдің шешені Құрымсы Табынбайұлы бас болып бір топ адам жолға шығады.

Ол кезде Есенейдің сөзге тоқтар, тілін алар Керей-Уақтағы атақты биі-Тоқсан би еді. Құрымсы осы Тоқсанның үйіне түсіп, келесі күні келген шаруасын айтады:

- Кешегі өткен атаң Қара би Абылайды хан сайларда ақ кигізге отырғызған төрт бидің бірі еді. Сол Абылайдың ақ ордасы бүгін шабылғалы тұр, сен қалай шыдап отырсың? - депті. Құрымсы мен Тоқсан би

талай дау-дамайда сан кездескен, бірін-бірі қатты сыйлайтын қадірлес билер екен. Және екеуі құрдас екен. Сонда Тоқсан би тұрып:

- Құрдас-ау, сен босқа қызылмай боп жүрсің. Абылай ордасы шабылмасын десең, Уәлидің аға сұлтан баласы Шыңғысты Құсмұрыннан кетіріп, Көкшетау дуанына аға сұлтан қойғыз. Құсмұрынға аға сұлтандыққа кімді қоярын Керей, Уақтың өздері шешеді. Сонда мен Керей-Уақтың қалың қолын тоқтатамын. Есенейді айтқанымға көндіремін, - дейді.

Ақыры солай болады да, Шыңғыс Құсмұрыннан кетіп Көкшетау дуанына аға сұлтан болады. Ал Құсмұрын дуанына аға сұлтан болып Есеней сайланады. Бұл оқиға Сәбит Мұқановтың "Аққан жұлдыз" романында толық баяндалған.

Тоқсан бидің парасаттылығы мен адалдығы

Тоқсан би ақылды, парасатты, алдын болжай білетін ері әділ адам болған. Керей-Уақ, Атығай-Қарауыл елдерінде өте қадірлі, беделді болған. Керейлер біздің Тоқсан би десе, Қарауылдың қариялары "Е, біздің Тоқсан би ғой" деген. Төрт рулы елде Тоқсан келмей сөз басталмайды, ас тартылмайды екен. Тоқсанның шешендігі, тапқырлығы, әділдігі осы елдің бәрін де риза қылған.

Өз қатарынан өнерін асырып, жұлдегер жүйрік санатына кірген Тоқсан би дәуір шындығын ақтарып, заманның ұнамсыз сиқын батыл сынаған, жақсы-жаманды әділ безбендеген, ел өмірі, қоныс құты сияқты мәселелерді дұрыс көтерген. Өз руын басқару ісіне жастай араласып, өмір құрылысы мен дүние заңдылықтарын, әлеуметтік жағдайды, адам тіршілігін, қоғамның мақсат-мүддесін талдап түсіне білген. Ол өз ойларын тұжырымдап толғампаз ақын-жырауларға тән әдетпен суы-

рып салып тақпақтап айтып отырған. Әрине, бір-біріне ұқсас ойлар, толғамдар сол дәуірдің ақын-жырауларына, би-шешендеріне ортақ сияқты көрінуі де мүмкін. Бұл ретте Тоқсан сөздері де ел ішінде өзгеріске ұшырамады деу қиын. Алайда жер-жерде "Тоқсан сөзі" деген сипат алған шығармалар, нақыл сөздер оның көптеген шығармаларының барынша толық сақталғанын да аңғартады. Сөйтіп, олардың негізінен оншалықты өзгеріске ұшырамағаны байқалады.

Тоқсан бидің қоғамдық қызмет атқарған, билік құрған кезеңі патшалық Ресейдің қазақ даласын, оның ішінде осы Солтүстік-Теріскей өңірді отарлауына деп келеді. Бұл кезде "Қасірет белдеуін" ("Горькая линия") құрған орыс отаршылары басып алған жерлердің аумағын кеңейтіп, әсіресе Керей руы қоныстанған шұрайлы қоныстарды иеленіп алған еді. Мұның өзі қазақ халқының заңды наразылығын туғызып, Марал ишан Құрманұлы "Ғазауат" соғысын бастағанда Тоқсан би оған дем берушінің бірі болған.

Патшалық Ресей 1822 жылдан бастап хандық құрылысты жою үшін Орта жүз қазақтарын басқару жөнінде ереже шығарғанға дейін Тоқсан би Солтүстік-Батыс қазақтарының төбе биі болса, 1830 жылы Аманқарағай дуаны құрылғанда Еменалы Керей болысының билігін қолына алған. Бұл дерек Омбы мұрағатында (архивінде) бар: 3-ші қор, 12-тізім, 17681-ші істе жазылған. Бұдан соң Тобыл губерниясы қазақтарының төбе биі болған тұсында есімі барша қазақ даласына тарайды. Оның осы даңқын Сегіз Сері былайша жырлайды:

Ер Сырымдай халықтың көсемі бол,
Тоқсан бидей үш жүздің шешені бол!

Сол 1822 жылдан басталған лаңнан кейін "Қараша хан тұсында, Тұрымтай би тұсында" болып, қазақтың кейбір бетке ұстар би, төре-сұлтандарының арасында патшаның сойылын соққандар аз болған жоқ. Бірақ Тоқсан би бұл тірлікпен адал да асқақ есімін былға-

мады. Ол орыс отаршыларына қарсылықты ашық жасаған. Оның екі сөзінің бірі осы мазмұнда, отаршыларға қарсы айтылған, біраз кітаптарда шыққан. Алайда кейініректе бұл жырлар мен сөздердің саясатқа байланысты тұстары алынып тасталған, шешендік сөздер туралы жинақтарға да енгізілмеген. Тек ел аузында "Тоқсан би солай деген" сияқты деректермен сақталып қалған.

Сол кезде қазақтың кейбір бетке ұстар деген азаматтары азаттық үшін күрескен Кенесарыны қолдамай, орыспен ауыз жаласып кеткені де рас. Бұған атақты жыршы, ақын Доскей Әлімбаевтың "Кенесары" дастанындағы мына жолдар айғақ:

"... Наград берем деген соң,
Қыпшақтан кетті Ыбырай,
Советник боп Тұрлыбек,
О да кетті сұмырай.
Бәсентиін Мәсеке-
Шыдап тұрсын ол қалай?
Қаз дауысты Қазыбектің
Аруағын аттап, сыйламай,
Ауылынан кетті Шалғынбай.
Жемсауы кеуіп параға
Тобықтының елінен
Суырыла шықты Құнанбай.
Құдайменде қалған жоқ,
Қоңыр төре қалған жоқ.
Найманнан шыққан Ерден де
Алды-артына қарамай,
Ол да кетті жарамай,
Параны жақын жағалай".

("Хан Кене", Алматы, 1993ж. 199-бет)

Мұндай билер туралы Мағжан Жұмабаев "Оқ жетпестің қиясында" атты дастанында былай деген:

"Шормандай шолтандаған шолақ билер
Орыстың шекпеніне елін сатқан..."

Керісінше, айбыңды Тоқсан би Кенесары жорығын жақтаған, орыс отарлауына ашық қарсылық көрсеткен, патшаға ашық қызмет қылған жарамсақтарды жақтырмаған. Сондай әңгіменің бірі атақты Есеней Естемес ұлына байланысты айтылады. Тоқсан онымен “Орыстың қолтығына кірдің, патшаға қызмет еттің!”- деп араздасып кеткен екен. Оның Батыс Сібір қазақтарының шорасы (аймақ билеуші, кіші хан сияқты қызмет) болған кезінде. Тоқсан өзінің туған ұлы Доғалақты да патшаға қызмет атқарғаны үшін айыптаған. Бұл жөнінде ел аузында бидің мынадай сөзі қалыпты:

Доғалақ болыс болды дегенше-

Орыс болды десейші.

Ғаріп пенен ғасірге

Қорыс болды десейші.

Аққа-қара, теріске-

Дұрыс болды десейші.

Елінен безген босқынға

Қоныс болды десейші...

“Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ” дегенді Тоқсан қатты ұстанған екен. Шындық, әділет жолында ол қара қылды қақ жара білген.

Сексеннің орыс отаршыларымен күресі

Бидің туысы Сексен де орыс отаршыларына өлердей қарсы болған, қол бастап, халқынан “Батыр” атағын алған адам. Орыс әскерлерімен үнемі соғысып, жазалаушы отряд тұрған Пресновка станицасына шабуыл жасап, адамдарын өлтіріп те кеткен кездері де болған. Сексен жорықтарынан зәрезап болған орыс казактары оны ашық майданда жеңе алмағасын амалын тауып, у бергізіп өлтіреді. Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда, Сексен батырдың қазасын естіген станицалықтар үш күн ұдайы тойлаған дейді.

Сексен батыр қазіргі Благовещенканың (Жекекөлдің) түстігіндегі "Бейіт-ағаш" аталатын жерге жерленіпті. 1995 жылы туыстары, "Мен қазақпын" деген ағайындар марқұм батырдың басына ескерткіш орнатып ас берді.

Тоқсан мен Сексенге қараған жерлер қазіргі Жамбыл ауданының Жекекөл, Қарағаш, Амангелді, Талпын, Жамбыл ауыл-селолары қоныстанған мекендер. Қазір де осы ауылдарда Жабай батыр бабаларының ұрпақтары тұрады. Аталарының қорымы да осы жерлерде.

Осы жерлерді иемдену туралы төмендегідей аңыз бар.

Қытайлардың шабулынан жасқанған Жабай батыр елін Семей жерінен осы жерге көшірмек болады. Елді көшірмес бұрын көшіп келетін жерге белгі қалдырады. Қалайыдан бақыраш құйғызады да, оны төртке бөліп, көшіп келетін жердің төрт бұрышына тыққызып, балалары Сексен мен Тоқсанға өсиет қылады. Жабай батыр дүние салғаннан кейін елі көшіп келсе, белгіленген жерге Қанжығалы руына қарасты ел қоныстанып алған екен. Екі ру арасында талас болып, жекпе-жек ұрыста Сексен Қанжығалының батырын өлтіреді. Ақыры Жабай батырдың төртке бөлген бақырашын қосып, билердің шешімімен жерді Алдай еліне қайтарған екен.

Сексеннің ел басқаруы мен патша өкіметінің облысымыздың қазіргі Жамбыл ауданы жерін отарлау кезеңі бірге келеді. "Ащы шеңбер" бойына салынған Пресногорьков, Преснов бекіністеріне орналасқан жазалаушы отрядтар Керей руының Нұрымбет, Нұралы (Біржан салдың аталары) ауылдарын ата қоныстарынан айырса, таузар көшебесі (Сегіз Серінің туыстары) елін Пресновка станицасы жерінен ығыстырады. Әрине, бұл жергілікті халықтың наразылығын тудырмай қойған жоқ. Көп жыл бойы патша отаршыларына қарсы соғысқан Марал ишан көтерілісі басталды.

Қазіргі Жамбыл ауданының орталығы-Пресновка сол кездегі патша жазалаушы отрядінің командирі капитан

Пресновскийдің атымен аталған. Пресновканың қазақша аты - Кіпитан осы "капитан" деген сөзден алынған.

Капитан Пресновский Сексен мен Тоқсанның елі - Керейдің Алдай елін де өз жерінен қумақ болған. Бірақ қол ұстаған Сексен елін жауға бермей, Пресновка станицасының өзіне шабуыл жасап, адамдарын өлтіріп кетіп отырған. Станица орталықтан әскер алдырып күзетпен отырған деседі. Өз руын ғана емес; Сексен осы төңіректегі елді түгел қорғаған. Станица басшылары Сексенді өте қауіпті адам деп жоғары орындарға өтініш жазған. Ел аузындағы аңыз бойынша Пресновскийді Сексеннің өзі өлтірген. Соңынан Сексеннің өзі де станица адамдарының қолынан опат болады. Сексеннің түсіп жүретін үй иесін сатып алып, у беріzedі. Сексеннің өлгенін естіген станица (Пресновка) халқы үш күн тойлаған дейді. Сексен Благоевченка (Жекскөл) селосының оңтүстік жағындағы "Бейіт көл", "Бейіт ағаш" деп аталатын жерге жерленген. Өшіккен станица адамдары денсін мазақ қылмасын деп, зиратының үстіне қойдың жүнін балшыққа илеп, оба жасатады туыстары.

Енді Сексен туралы шежіреге келейік. Жоғарыда айтылған Жабай батырдан Сексен, Тоқсан би, Мыңжасар туады. Осы үшеуінің үрім-бұтақтары негізінен Жамбыл ауданының Талпын, Қарағаш, Суаткөл, Жекекөл ауылдарында тұрады.

Сексеннен-Бегей, Бектен, Бекентай, Бегалы, Қазан, Кәрібай туады. Сексеннен тараған ұрпақ негізінен Талпын ауылдарында тұрады. Қазір көзі тірі төртінші-бесінші ұрпақтары бар. Айта кетер бір жәйт, Сексеннің кісесі қазір Қызылжыр қаласында тұратын төртінші ұрпағы Мәлгаждар қарттың үйінде сақтаулы.

Сексеннің төртінші ұрпағы Мәлгаждар қарттың айтуынша, Сексеннің кейбір қару жарақтары: ер-тұрманы, жорық белбеу, кісесі (белбеуге бекіткен күміспен әшекейлеген былғары қалта), наркескен (сом болаттан соғылған екі жүзді тұзу қылыш), сүңгі (бірнеше қырлы,

ұшы өткір, болаттан жасалған ағаш сапты қару), шоқпар (бір басы жұмыр келген және оған қорғасын құйылған ағаштан жасалған қару) 1928 жылға дейін сақталады.

1928 жылы Сексеннің немересі Қайнетті, Зейнолланы, шөбересі Ыбырайды тағы басқа Сексеннің бетке ұстар ұрпақтарының үстінен көрші ауылдың көре алмаған бір адамы Алматыға бір кездерде патшаға қарсы қару алып күрескен адамның нәсілдері Сексеннің сондағы қаруларын үйлерінде әлі сақтап отыр, өздері елді қанаған атақты байлар деп жазып жібереді. Осыдан қорыққан Сексеннің туыстары жоғарыда аталған барлық қаруларды тығады, бірақ кейін таба алмай қалады. Тек, Сексеннің белбеуі мен кісесі шөбересі Қуандықтың шаңырағында сақталып қалады. Содан Қуандықтың екі баласы киелі зат ретінде үйлерінде сақтау үшін Ыбырай кісесін, Әубәкір белбеуін алады. Қазір атадан қалған мұра ретінде Ыбырай үйіндегі кісе Қызылжар қаласында тұратын Мөлгаждар үйінде, Әубәкірдің үйінде қалған белбеу Петерфельд қаласында тұратын Қайрат Мыңжасаровтың үйінде сақтаулы. Ол былай болған. Ыбырайдан Алтын, Сара атты екі қыз туады. Алтын Самай руының Мырзатай деген азаматына тұрмысқа шығады. Мырзатайдың шежіресі была таратылады: Самай-Жанбура; Жанбураның бірінші баласы Құттымбеттен-Түмен; Түменнен-Нұржан, Айжарқын, Байжарқын; Айжарқыннан-Есілбай, Ертісбай, Мыңжасар, Елубай; Мыңжасардан Сұраған; Сұрағаннан-Мырзатай, Еслам, Сабыр, Бәжен; Мырзатайдан-Қайрат, Қизат, Дәулет; Қайраттан-Сүннәт.

Мырзатай мен Алтынның отбасында көпке дейін бала болмайды. Мырзатай қайнағасы Әубәкірден киелі деп саналатын Сексеннің белбеуін қалап әкеліп үйіне іліп қояды. Бұдан кейін тілектері қабыл болып, отбасына Қайрат, Қизат, Дәулет атты үш ер бала дүниеге келеді.

Белбеу содан бері атадан қалған қасиетті, киелі зат

ретінде осы үйде сақтаулы тұр.

Орайы келгенде айта кетейік, жоғарыда аталған Сексеннің немерелері мен шөберелерін көрсетінді бойынша Сексеннің ұрпағы (қаруын сақтаған) болғаны және Төңкеріске дейін бай-болыс болғаны үшін тәркілеп, жер аударады. 1917 жылы туған Мөлгаждар қарт оңтүстік жаққа жер аударғанда бірге болып, көп нәрсені есте сақтап қалған екен. "Сексеннің Бекентай баласынан туған немересі Қайнетті", - дейді Мөлгаждар қарт, - үкімет тәркілеп жер аударуға үкім шығарса да халық қарсы болып, үкімді бұзғызған екен. Өйткені табиғатында өте дарынды болып туған Қайнет халыққа өте қайрымды болыпты. Бүкіл қазақ еліне аты шыққан ірі сауда адамы болыпты. Көлік жетер жерде Қайнет бармаған базар болмаған дейді. Сонда саудадан түскен табысының бір бөлігін елдің нашар тұратын адамдарына бөліп береді екен. Міне, осындай қайрымды адамын халық жер аударудан алып қалады.

II. ТОҚСАН БИДІҢ АЙТҚАН СӨЗДЕРІ, БИЛІК ШЕШІМДЕРІ.

Жалпы қазақ арасында билер шешендерден ардақтырақ болған. Шешендер өз дарыны бойынша ақындыққа, суырып салма жырға жақын тұрады. Сондықтан да оларды “от ауызды, орақ тілді” деп дәріптегенде тура биліктен гөрі, тіл шеберлігін марапаттайды. Ал, билерде әрі шешендік, әрі билік, қазылық қасиет қатар дарыған. Бұл ретте-қазақ даласында-сөз құдыреті айрықша асыл сипатқа ие болып, “аталы сөзге арсыздан басқаның бәрі тоқтаған” кезде билік айтқандар сөз мәйегін түптен тартқан шешен болған. Міне, Тоқсан би осындай өнердің адамы.

1. Нұрым төреге айтқаны.

Тоқсан өз заманында ел басшылары, тарихта белгілі орны бар Құнанбай, Қыпшақ Ізбасты би, Нұрым төре, Қалқаман билермен... кездескен. Осы танымал адамдарды кейде сынап, кейде дәріптеп отырған. Мысалы, Нұрым төре ел аралап жүргенде Тоқсаннан бір-екі ауыз сөз сұрайды. Сонда Тоқсан:

Біреудің біреу бағын көп көреді,
Біреуді біреу алдап жеп келеді.
Кебіреуге бес күндік бақыт қонса,
Мен жаратқан тәңірімін деп келеді.
Тоз болып иілгеннен сынған артық,
Басқа келген пәледен тынған артық.
Алтын таққа жаманмен отырғанша,
Жақсымен бірге отырған зындан артық,-дейді.

Шешеннің ойы мен пікірі заманның өзгермелігін сипаттайды. Өз заманындағы пасық, сұм-сұрқия, еріншек-жалқау кейбір ел басшыларының парақорлығы мен тұрақсыздығын аяусыз сынайды.

Тоқсан бидің Ізғутты би мен айтысы.

Тоқсан би денесі шағын ғана, бойы кішкентай адам екен. Бірақ өте сәнді киініп жүруді ұнатты. Үстіне жиегі мен етектері оқаланған, қызыл барқыт шапан, шалбар, басына үкілеген айыр қалпақ, аяғына қисық табан былғары етік киіп, белін бұхарлық жібек белбеумен буып жүреді екен.

Бірде қазіргі Қостанай облысының Аманқарағай деген елді мекенінде үлкен барымта дауын шешуге Керей, Уақ, Арғынның билері мен шешендері түгел шақырылыпты. Жердің шалғайлығынан Тоқсан би бас қосуға бірер күн кешігіп келеді. Басқа билердің: “Дауды Тоқсансыз-ақ шеше берейік” дегендеріне ел жақсылары көнбейді. Сонымен келесі күні түс кезінде қос атпен Тоқсан би де келіп қалады. Алты қанатты ақ үйге “Ассалаумағалейкумін” айтып, кіріп келген Тоқсан биді бұрын көрмеген Арғынның Ізғутты биі:

- “Тоқсан, Тоқсан” деп жер-көкке сиғызбай мақтаған билеріңнің түрі мынау ма?! Томағадай бірдеңе ғой мынауың... - деп, теріс қарап Тоқсанның берген сөлемін де алмапты.

(Ізғутты би денесі зор, киіз үйдің есігінен әзер кіретін ірі денелі адам болса керек).

Сонда Тоқсан би:

- Томаға тоғыз жұмыртқалайды. Біреуі ғана бұлбұл болады. Кесіртке сегіз жұмыртқалайды. Біреуі ғана бүйі болады. Томаға болсам-бұлбұл шығармын. Кесіртке болсам-бүйісі шығармын. Ал, денесі ірі ешкілер егіз, ит сегіз, шошқа-тоғыз табады. Сен қайсысына жатасың? “Малдың үлкені-соғым, адамның үлкені-боғым” - деген екен.

Не керек аталмыш дауды Тоқсан би бір ауыз сөзбен шешіп, сый-сыйяпатын алып еліне оралыпты.

Тоқсан бидің білімділігі.

Тоқсан өмір заңдылықтарынан дұрыс қорытынды шығарып, басқаларға сабақ сияқты үйретеді. Пәлен жерде оқыды дейтін дәлеліміз болмаса да бидің есепсіз сөз айтпайтыны, халық даналығын дәл, әрі орынды қолдана-тындығы кімді де болса оның аса білімді екенін мойында-тады. Оның мына бір сөздерін алып қарайықшы:

Бұлбұлдан шешен құс жоқ,
Бармақтай-ақ қарасы.
Оқтан жылдам ажал жоқ,
Тырнақтай-ақ жарасы.
Көңілің қалса жақыннан,
Алыстығын айтайын-
Жер мен көктей арасы.

Қалай тауып айтқан сөздер, және ұйқастары қандай! Бидің тап осы сөздерінен иненің жасуындай ақау, ауытқу табу қиын. Әсіресе туыстық-татулық, ағайыншылық-адам-шылық мәселесіне соншама білгірлікпен тоқтап, бірегей сипат беруі қазақ даласының қай бұрышына да қалт-қысыз қағида, заңды ереже іспетті. Көбіне-көп шешен-билердің айтар түйінді тағылымы соңғы жолдарда бо-лады. Міне, осы жырда да Тоқсан бастапқы жолдарды кіріспе ретінде қосып, кейінгі түйінді үш жолды ағайын ара-қатынасын, сыйластықты, жарасым табуды меңзейді.

Нұрым төреге тағы бір айтқаны.

Сондай-ақ, Тоқсан адамдардың дүниеқоңыздылығын, теріс ниет, ұстамсыз әрекеттерін орынды көрсете білген. Ол тура сөз айтарында төре, сұлтандарға да дес бермей, айтарын жасырып қалмаған. Мысалы, Нұрым төреге:

Сен секілді төрелер-
Суда жүзген балық қой.
Судан суырып тастаса,

Өкпесі соғуы анық қой!

дегенде бай дәулетінен тасып төгілген төрені судағы балыққа теңей отырып, сол жиған-тергенің біткен күні тынысың тарылып басыңнан бақ-дәулетіңнің ұшуы бір-ақ сәт емес пе деп отыр.

Ізбасты биді жеңуі.

Бір жылы Арқадағы екі ауыл арасында жанжал шығып, мұның ақыры мүлдем ұшығып кетеді. Тоқсанның Доғалақ деген жалғыз ұлы қаза табады. Баласының құнын сұрауға Тоқсан өзі барады. Бұларды үйінде қарсы алған Ізбасты би құныкерлердің бетін қайтару үшін Тоқсанға:

- Құлағы жоқ шұнақ би, құйрығы жоқ шолақ би, екі рулы елді араздастыруға келдің бе? – дейді.

Сонда Тоқсан би:

-Құлағым жоқ болса,

Сұңқар шығармын.

Құйрығым келте болса,

Тұлпар шығармын.

Уа, ешкі егіз табады,

Ит сегіз табады,

Доңыз тоғыз табады.

Сен тоғызыңмен толған екенсің,

Әбден қырсық болған екенсің.

Сенің тоғызыңды аламын десе,

Тағдырдың шамасы жоқ па?

Маған перзент берейін десе,

Баласы жоқ па? - деп жауап береді.

Шынында, Ізбасты бидің тоғыз ұлы бар екен дейді. Ол Тоқсанға қисынсыз тиіскенін біліп, айыбын мойнына алады. Өршігелі тұрған дау бейбітшілікпен тынады.

Мұса байға айтқаны.

Ертеректе Мұса деген бай кез-келгеннің малын айдап ала беріпті. Оның ішінде кемтар, жарлы-жоқыбайлардың да малы болыпты. Бірақ оларға теңдік бермепті. Бір күні кедейлер бас қосып, Тоқсан деген шешенге барып, Мұсадан көрген зәбірін баяндайды. Қартайып отырған Тоқсан жарлылардың ақысын алып беру үшін Мұсаға келіпті. Сонда Мұса Тоқсанды мысқылдап кеке-тіп былай депті:

-Сыртыңыздан қанық едік,
Атыңызға танық едік.
Шақшаның тығынындай,
Құлықтың құлынындай,
Бойың бозша торғайдай,
Кейпің тырбиған өрмекшідей,
Адам ғана екенсің ғой.

Мұны естіген Тоқсан іркілместен былай деп жауап беріпті:

-Шақшаның тығынындай болсам,
Насыбай адамға ақыл салады.
Саған ақыл салмасымды қайдан білдің?
Құлықтың құлынындай болсам,
Құлықтан тұлпар туады.
Сенімен жарыссам, озбасымды қайдан білдің?
Бозторғай сегіз туады,
Біреуі бұлбұл туады.
Бұлбұл болып сайрамасымды қайдан білдің?
Өрмекші тоғыз туады,
Біреуі бүйі болады.
Бүйі болып сені шақпасымды қайдан білдің?
Ақылды елдің қамын жейді,
Ақылсыз туғанын күндейді
«Халықтың қадірін білмеген қарақшы,
Жарлылардың ақысын жеген арам ба едің-деп

Әйгілеп айдар тағып, ат қоймасымды қайдан
білдің?!

- "Адамның зоры-тоғын, жылқының зоры-соғым" - дегендей, ердің еріне, сөздің шеріне әлі кездеспей жүрген дарақы екенмін. Ердің ері, сөздің шері екенсіз, менде ақысы кеткен жарлылардың малын алып бердіңіз. Өзіме де обал жоқ, енді еркім өзіңізде,- деп Мұса жерді шұқи беріпті.

Сонда Тоқсан шешен ойланбастан:

-Ой, Мұса!

Жақсы болып, залым болсаң

Залымдық бұрын аталар.

Жақсы болып, әділ болсаң,

Мініңді сенің кім табар?!

Жамандық тіпті тілемеймін,

Мініңді таптым деп мінемеймін

Адамның бәрін бірдей көр, - деп тоқтау

айтыпты.

Содан былай Мұсадан тыныштық көрген ел Тоқсан шешенге алғысын жаудырып өткен екен.

Тоқсан би мен Құрымсы би.

Тоқсан бидің құрбы-құрдастарынан қатынасын үзбеу, балалық шағынан бергі тұрақты әдеті болған. Оларды бір туған бауырынан кем көрмеген. Лауазымы зорайып Тоқсан би атанған шағында да, құрбыларымен қауышып көріскенін зор ғанибет, жан рахаты, ләззат көреді екен.

Ел ағасы-биеке атанған кезінде де, достарын аралап, тұрмыс, жағдайларымен танысып, жетімсіздіктеріне жәрдемдесіп, ең болмаса жанашырлық адал ақылын айтатын болған. Алайда көп досының ішінен ерекше жақын көретіні-Құрымсы дейтін құрдасы болған. Оның себебі: Құрымсы ешкімге есесін жібермейтін, тауып

сөйлейтін шешен адам. Кедей болса да кемімейтін көңілі бай кісі. Замандастарының кемшілік, кінәларын әділ сынайтын турашыл. Сондықтан ол халыққа жағымды. Ұсақ дауларды тындыруға шебер. Суырып салып айтатын ақындығы да бар. Мысалы, бір құрбысының зайыбына “Мінездеме” деген өлеңінде:

От жақса, үйдің ішін тұмандатқан,
Домалап от басында құман жатқан.
Күйеудің күлкі сөзін көтере алмай,
Төркініне кетем деп ылаңдатқан- деп кетеді.

Бірде “Құрымсының астындағы жалғыз аты өліп, қой соңында жаяу жүр” деген хабар естіген Тоқсан би бір атты жетегіне алып, Құрымсының үйіне аттаныпты. Құрымсыны үйінен ұшырата алмаған соң, Тоқсан оны отар басынан тауыпты. Тоқсан келген сәтте Құрымсы жер қазып жатыр екен. Бұлар төс тақасып амандасқаннан кейін Тоқсан:

Уа, Құрымсы, жер тамырын қазып,
Жүдейсің ғой, арып-азып.

Бұл қатыннан қорыққандық па?

Жан қинап, төңірге жазып, - депті де, бір қолымен құшып, жетегіндегі аттының шылбырын Құрымсыға ұстатыпты. Құрымсы алдымен әзілге жауап ретінде:

“Бұл тамыр емес бояу,
Керегіңді алмасаң көңіл қаяу.
Теріні бояп шалбар кием
Қаһарлы қыс келгенде таяу,” - депті.

Екеуі кездесіп қалғанда осылай өнер жарысын жасап әзілдеседі екен. Әзіл-күлгіден кейін, Тоқсан бидің сұрамай берген аты үшін алғыс айтып, қуанышпен қабылдап, үйіне апарып қонақ қылып, мерейлі мөре жасаған екен Құрымсы.

Тоқсанның қайырымдылығы.

Тоқсан би өзіне жасында бата берген Киікбай атасын да өмір бойы сыйлап өтіпті. Кәрілік жеңіп, биліктен босаған бір жылы қыс қатты болып, Киікбайдың тебіндегі төрт-бес жылқысы тайлы-тұяғымен қырылып қалады. Берекесіз баласына және кәрілігіне күйініп отырғанда, Тоқсан би шау тартқан шешеннің үйіне ат басын тіреп, көңіл айтады. Сонда Киікбай:

-Ау, Тоқсан жан, Тоқсан жан,
Бұл бір кезім тоқталған.
Үй артынан жау келді,
Сұр жебесін оқтаған.
Тұлпар атым сүрінді
Саз кешетін қапталдан.
Қайрат қашты жігіттен
"Батырмын" деп мақтанған.
Қараөзек шақтың көжесі
Қарында емес, қуықта.
Қара торсық жерде емес,
Ілулі тұр уықта.
Болған соң солай, Тоқсан жан,
Мақтанайын несіне,
Жан алатын Өзірейіл
Алыста емес, жуықта,- депті.

Сонда Тоқсан би:

-Уа, Киеке!
Арман қылма малыңды,
Сәламат қылсын жаныңды
Естіген соң хабарды
Біле келдім халыңды.
Елің аман, жұртың тыныш,
Халқың білер жайыңды.
Ажалсыз ешкім болмайды,
Ажалдан ешкім қалмайды.

Дүние малды уайымдап

Суытпа, шешен, бойыңды,

- деп жауап беріпті де, "Би атам қымыз қылғызып ішсін" деп екі құлынды биесін әкеп қарт шешеннің желісіне байлапты. Сол екі биеден екі үйір жылқы өсіп, Киікбай би дүниеден өткенде, оған ас беруге молынан жеткен екен деген аңыз бар.

Бақытты Тоқсан берген.

Атақты батыр, әрі би, еліміздің тарихи тұлғаларының бірі Есеней Естемесұлы бектің тұғырынан тайып науқастанған уақытында, яғни 1869 жылдың қыркүйек айының басында өзіне сәлем бере келген Орта жүз Қуандық Арғын Шоң Телғозыұлы болыстың (1828-1902) мейман боп отырып, мәжіліс үстінде: "Батыр әке, сізді ел ата-анасынан бала жігіт кезінде қалған дейді. Билікке ерте жастан араласуыңызға себепті жақсылар болған ғой, сірә", - деп сауал қойғанда Есеней: "Батаны Тіленші, Нашан, Киікбай берген, батырлықты Марал, Баһрам, Қолдас берген, бақытты Итіке, Тоқсан, Маманай берген, тақытты Шақшақ берген, Ісімді Алла өзі қолдай берген. Ар жағын, балам, өзіңде түсіне жатарсың" - деп жауап қайтарыпты. Есенейге тәлім-тәрбие берген осы кемеңгерлер алыс жердің, немесе басқа тайпаның адамдары емес. Олар осы Есенейдің өз жерінің, өз елінің адамдары. Міне, сол кемеңгерлердің ішінде Есеней Тоқсан биді де атауы тегін емес. Тоқсан би әрдайым Есенейге ақылын айтып дұрыс бағыт беріп отырған. Бірақ оны сынап та отырған.

Тоқсан бидің турашылдығы.

Тоқсан бидің турашылдығын көрсететін мысалдар көп. Соның бірі мынадай:

Тоқсан би Есенейдің орысшыл болып кеткенін ұнатпай "Есеней аға сұлтан болды", - деп сүйінші сұраған кісіге ол:

Жақса болды дегенше,
Бақсы болды десеңші.
Бұзақыға, бұзыққа,
Жақшы болды десеңші.
Ақ, қараны айырмас,
Надан болды десеңші.
Жақсылық іс жақпайтын,
Заман болды десеңші.
Жақсылық кетіп жамандық,
Халалдық кетіп харамдық,
Орын алды десеңші.
Патша берген қаңылтыр
Тұмар болар десеңші,- депті.

Тоқсанның төрелігі.

Тоқсан бидің әділ төрелігі туралы ел аузында мынадай да әңгіме бар: Керейдің Сабыр деген жігіті Қанжығалы еліндегі нағашысына барған. Дәл қайтарында мініп барған биесі құлындап, құлын туысымен өліп қалған. Өлген құлынды қорабына салып алып, іле жүріп кеткен. Оның жолында көп жылқы жайылып жатады. Қараса бір бие қара құлын туып тұр екен. Сабыр өлген құлынды сол биенің жанына тастайды да, тірі құлынды алып кетеді... Сабырға олжа құлынды әкелу де оңай болмапты. Құлынды алып жүре бергенде, бір қара көк айғыр келіп, айбар жасап, қатты қарсылық көрсеткен. Жегулі биенің алдын кес-кестеп, аяқ сілтеп, еркін жүргізбеген. Денесін әлденеше рет бишік осқан соң ғана кері қайтуға мәжбүр болған.

Қара құлын қара көк түске айналып, дөнен болғанда-ақ жүйрік болып, ақыры "Шаппай бер" атанып-

ты. Енді бір асқа Сабыр-қара көк дөненді, Қанжығалының атақты байы Аю-Сабырға таныс теңбіл қара көк айғырды жаратып апарған. Сол үлкен астағы үш жүз сәйгүліктің жарысында алдында қара көк айғыр, онымен құйрық тістесіп қара көк дөнен келіпті. Сонда Аю Сабырға: - Екінші бәйге сенікі. Ал, қара көк дөнен менікі,- дейді. Сөз бастауы осылай болады да, Тоқсанға жүгінісуге сөз байланысады. Келесі жылы Аю Тоқсанды іздеп келіп, дауының мазмұнын айтқан.

Тоқсан Аюға: "Тумаған құлынды төрт жасар ат болғанда тануың нанымы қиындау - депті де, - Мен көгендегі екі қозыға көзіңше ен салайын. Сен солардың енелерін қой ішінен тауып, өз белгіңді сал. Содан кейін куәгерлердің көзіңше қозыларды жамыратайық. Егер, ен салған қозылар сіз таңбалаған қойларды барып емсе, қара көк дөнен сенікі. Қозылар басқа қойларға жармасса, тек жалақор атанып қайтасыз, деген. "Мақұл, төлдер енесін таппаса, айып тартуға тәптімін"- депті Аю. Жамыратқанда қозылар ен салған енелерін барып емген. Әділ билікке разы болған Аю, зор рахметалғыс айтып, мініп келген атын Тоқсанға сыйлық етіпті, қара көк дөненді мініп қайтыпты.

Тоқсан би мен Төле би.

Тоқсан би аты шығып, елге таныла бастаған кезінде әкесі Жабай бидің тұсында шешілмей қалған бірі-алты, екіншісі жеті жылғы ескі дауды даулап Төле бидің ауылына барады. Бұлардың келген мақсатын сұрап білген Төле би:

- Уа, Тоқсан, алты атаңды арқалап келдің бе, жеті атаңды арқалап келдің бе? Алты атасын арқалап, жеті атасын желкелеп келген бар ма екен? Бұл не деген келіс? Құшақтассаң-қойным бар, пышақтассаң-мойным бар, - деген екен.

Сонда Тоқсан би тұрып:

- Жарлығыңды айттың ғой, жабдығыңды жей бер,- дейді.

Сөз осымен аяқталады, түк түсінбеген Тоқсанның жолдастары одан:

- Ау, жаңа саған Төле не деді? Сен оған не дедің?- деп сұрайды.

Сонда Тоқсан:

- "Ескі дауды даулап, елдіктен кетісейін деп келдің бе? Атаңа тіл тигізіп, жетісейін деп келдің бе? Өлі де болса ойлан, Табыссаң-досым деймін, құшағыма алам, келіспесең-жауласуға кеткеніміз, әлекті салам," - деді Төле би. Мен: "Екі жағынан да қашайын деп келген жоқпын, ендігісін өзің біл"- дедім.

Елдің берекесін алып жауласуға бармаймыз, - деп Төле би ертеңіне Тоқсан бидің тілегін орындап, сыйлап жіберген екен.

Тоқсан би мен Шорманның Мұсасы.

Ел ішінде ертеректе Тоқсан би мен Қаржас руынан шыққан атақты Шорманның Мұсасы туралы мынадай әңгіме болған:

Атақты шонжар Мұса Шорманұлы қалың қазақ қауымына байлығымен ғана емес, білімділігімен, шешендік өнерімен де белгілі болған. Оның үстіне билік құрып, өткір де өр мінезімен көзге түскен екен.

Сол кезде Керей Тоқсан бидің де атағы шығып тұрған. Тәкаббар Мұса сол Тоқсанның бетін бір қайырсам, алдыма жан шықпас еді деп армандап жүреді. Сөйтіп жүргенде Тоқсан би ұлы жүз жаққа бір даудың ізін қуып барады деген хабар естиді.

Мұса өзінің адамдарын жиып алып, Керей биінің бұл жаққа келгенін біле сала хабар жеткізуін тапсырады. Айтқандайын, Тоқсан, қасында жиырма шақты

жолдасы бар, ұлы жүзді бетке алып шықты деген хабар жеткен соң, Мұса оның алдын орап, жай бір бейсауат жүрген жолаушы болып келіп, Тоқсанға сәлем береді. Жөн сұрайды. Керейлердің біреуі бара жатқан жөнін айтады.

- Іштеріңде Тоқсан бар ма? Болса-қайсың? - дейді Мұса.

- Бар. Ол мына кісі, - деп, керей жігіті биді көрсетеді. Сонда Мұса биге қарап тұрып:

- Керей Тоқсан-кедей Тоқсан деуші еді. Рас екен. Кедейліктің кері кетпей-ақ түр екен,- дейді.

Тоқсан бойы аласа, толық денелі, киімді өте жұпыны киетін кісі екен. Мұса жаңағы сөзін айтып болып, атының басын бұра бергенде, Тоқсан: - "Әй, тоқта!" - дейді. Бұл не айтар екен дегендей Мұса атының басын тартып тұра қалады.

- Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендік-ағайынды төртеуі қалмақпен болған соғыстың біріне қатысып, қазақ жағы жеңіп, олжалы қайтады,- дейді Тоқсан ұзақ бір әңгіме бастағандай болып. - Олжа бөліскенде әлгі ағайынды төртеуге бір ер бала тиеді. Жолымыз болып қайтты деп сол баланың атын Жолболды қояды. Кейін ағайынды төртеуі енші айырысып, барлық мал-мүліктерін, құлдары мен күндерін бөлісіп алады. Жолболдыға келгенде бір-біріне қимай таласып қалады. Ақырында бітуанаға келіп, асықты кім көп қаржыса, баланы сол алмақ болады. Асықты ең көп қаржыған Қуандық болып шығып, қалмақ бала соның еншісіне тиеді. Асық қаржығанымның бәйгесі деп Қуандық баланың Жолболды деген атын өзгертіп Қаржас деп атап кеткен. Сол Қаржастан Мұса деген бір ұрыншақ, сотқар жігіт шықты деп естіп едім, дәу де болса, сол Мұса сен боларсың! Өйткені манағыдай сөзді маған басқа ешкім айтпайды. Ал сен Қаржас тұқымы болсаң, кісі сынайтын өнер қайдан келді саған.

Өзі туралы естімеген мынадай сөзден кейін Мұса

қатты сасқалақтап атынан түседі де Тоқсанға басын иіп:

- Апыр-ай, биеке, ашуланып қалдыңыз-ау, кешу етіңіз. Үйге жүріп қонақ болыңыз,- дейді.

Тоқсан: "Біз бара жатқан жолымыздан ат басын бұрмаймыз. Амандық болса, қайтар жолда қонақ болармыз,"- деп жүріп кетеді.

Көктемде кеткен Тоқсан жұрт күздікке қонғанда оралыпты. Үш жолдасымен Тоқсанды Мұса өз үйіне түсіріп қонақ қылады. Қалған он жеті жолдасын бөлек үйде күтеді.

Күз уақыты. Түн ұзақ. Мұса мен Тоқсан көп әңгімелесіп, кеш жатады. Ертеңіне, таң атқан соң, бұлардың жатқан үйіне рұқсат сұрап екі кісі келеді. Екеуі де аңшы екен. Дауларын айтып Мұсадан төрелік сұрайды.

Даудың мәнісі былай екен: аңшының біреуі әлдеқалай бір тұлкінің түп ізін көріп, соны қуалап тартады. Ол екі ортада екінші бір аңшы тұлкінің апанына кез болып, кірген із бар, шыққан із жоқ болған соң, апанның аузына қақпан құрмақ болып жатқанда, түп ізден қуып келген бірінші аңшы да жетіп үлгеріп, сол жерде екеуі таласа кетеді. Тіпті төбелесіп те қалады. Ақыры не сөзбен дәлелдеп, не күші асып бір-бірінің жеңе алмаған соң, іннің аузын тығындап, төрелігін сұрамаққа Мұсаны іздеп келген екен.

- Тұлкіні түп ізден қуғандікі,- дейді Мұса кесімді сөзін айтып.

Тоқсан шала ұйқы тыңдап жатыр екен, басын көтеріп алып:

- Әй, Мұса, төрелікті қате бердің. Әлі шүметейіңнің суы кепкен жоқ екен, - депті.

- Ендеше төресін сіз беріңіз, - дейді Мұса. Сонда Тоқсан би:

- Қасқыр төресі бір түрлі, ал тұлкі төресі басқа түрлі болады,- дейді. Осылай аңшы жігіттер мен Мұсаның аузына қаратып алады да, Тоқсан сөйлеп береді:

Қасқыр дұшпан, оған кімнің сойылы бұрын тисе, ол соныкі. Ал, түлкінің жайы басқа: түлкі арлан болса, жер шарлайды, ал қаншық болса ін сағалайды. Арлан түлкі бір түнде төрт-бес шақырым жер жүреді, қаншық бір-екі шақырымнан аспайды. Түлкіге қақпан салыңдар. Арлан болып шықса, ол түп ізден қуғандікі. Ал қаншық болса, ол қыл мойнынан кездескендікі.

Осыдан соң Тоқсан би дауласқан жігіттерге қарап:

- Екеуің де аңшы екенсіңдер, тату-тәтті болыңдар, бір-біріңе жол беріңдер, - деп ақылын айтады. "Төре-
ңізге құлдық!" деп екі аңшы риза боп, өз жөндеріне кете барады. Олар шығып кеткен соң, Тоқсан Мұсаға:

- Сен менің әлгі сөзімді ауыр алып қалдың ба?-
дейді.

- Ауыр алма. Сен олардың біреуін жығып берсең, көзіңше үндемегенмен, шыға бере түгіннен түк қоймай, ата-енене дейін боқтайды. Әрі төре беріп, әрі ата-ененді боқтатасың. Ал енді, менің төрелігімнен кейін, түлкінің борбайын боқтасын да...

Мұса үндей алмайды. Тоқсанға сый деп аттанарында ат мінгізіп, шапан кигізеді.

Бұл әңгіме Тоқсанның ел тарихын, халық шежіресін жақсы білетіндігін, өмірді, табиғат тынысын, әртүрлі аңдардың әдет-қылықтарын да аңдап жүретінін көрсетеді. Екіншіден, бидің ел арасында да, жеке адамдар арасында бірлікті, татулықты, достықты, сыйластықты көкसेп, уағыздайтыны да анық көрінеді.

Тоқсан би мен Құнанбай

Ел аузында Тоқсан бидің Құнанбаймен байланысты туралы да әңгіме бар:

Атақты Өскембайдың Құнанбайы аға сұлтан болып тұрған кезінде Бөжей, Байдалы мен (Кеңгірбай би немерелері) араздасып Омбы қаласына айдалып бара жат-

қанда, Керей елінің атақты биі-Тоқсанның үйіне қонып-ты. Бимен түні бойы әңгімелесіп, қонағасы жеп жатып, ертеңіне атқа қонып Құнанбай жолға түсіп кетіп бара жатқанда, Тоқсан би оның артынан айқайлап: "Құнанжан, аттың басын қайыра бұрма, өзің мойныңды бұр", - деп, мына сөздерді айтқан екен:

Тұманның арты жұт болар,
Тұмаудың арты құт болар,
Заңдасып босқа не етесің,
Заңшылдың түбі сот болар.

Сонда Құнанбай:

Тұманның арты жұт болып қайтер дейсің,
Қопадан қоныс алған соң.
Тұмаудың арты құрт болып не қылар дейсің,
Тәңірім шипа болған соң.
Заңшылдың түбі сот болып қайтер дейсің,
Алтынды пұттан алған соң, - деп жүріп кетіпті.

Құнанбаймен бірге Омбыға айдалып барған Тоқсан бидің туысы Торқан деген кісі екі жылдан кейін қашып Құнанбайды паналап ашып-арып келіпті. Құнанбай Абайды шақырып алып: "Мына Торқанды өбден тәрбиелеп бақ", - депті. Абай: "Тәте, бұл адам неңіз еді?" - дегенде Құнанбай:

Қажымас, қате болпас хан бола ма,
Таусылмас, табан таймас жан бола ма.
Бөйгеден қосқан сайын келсе-дағы,
Тұлпарда артықтаса сән бола ма.

Бұл кісі қиын жағдайда бірге қиналған жолдасым еді,- депті.

Тоқсан би мен Қазанғап бидің айтысы.

Керей Еменәлі Тоқсан би мен Бәсентиін Қазанғап би екеуі бір ер дауында бас қосады. Бәсентиін жағы Ке-

рейден жылқы айдап әкетеді. Оған қарсы Керей жігіттері барымтаға барғанда, арада жанжал шығып, Бесентіін жағынан бір кісі өледі. Кеңесте Тоқсан би сөз берген соң Қазанғап айтады:

-Әй, Тоқсан би! Менің сөзім пұлсыз, ерім құнсыз болатын не жазығым бар? Сонда Тоқсан би айтыпты:

- Сөзің пұлды болсын,

Ерің құнды болсын.

Әуелі ыза кімнен

Жаза кімнен?- дейді.

Қазанғап барымтаны бастаған өз жағының кінәсін мойнына-алып, жеңіліп қайтқан екен.

Баланы туған анасына қайтаруы

Уақ руының Қарағай шоға тобының Алпамса атты жігіттің бір жастан асқан баласы үй алдында талтаңтұлтаң басып ойнап жүргенін шешесі Жамал көреді. Шаруаға айналып жүріп үйге кіріп қайта шықса,- бала жоқ. Әрі іздеп, бері іздеп баланы таба алмайды.Сөйтіп бірнеше жыл жоғалып кеткен баладан үміт үзіп, шамасы: бес-алты жыл өткенде Алпамса келіншегі Жамалмен Болатнай базарына барады. (Қазіргі Жамбыл ауданындағы Новорыбинка селосы). Базар аралап жүргенде Жамалдың кенеттен емшегі иіп, сүт ағады. Соған жүрегі қобалжып келе жатса, алдынан бір өздері шамалас жас келіншек бала жетектеп келе жатыр. Сол келіншекке Жамал: "Мынау менің жоғалып кеткен балам, аты Бауыржан,"- деп жармасады. Ана келіншек оны жолатпай, содан базар іші айғай-шуға айналады. Жиналған жұрт екеуінен мән-жайды сұрап білгеннен кейін ештеңе деп баға бере алмай, Тоқсан биге төрелікке жібереді.

Тоқсан келген екі келіншекті сұрап, жауап алған соң баланы туған шешесіне бергізіпті. Себебі ана келін-

шектен ұрлап алғанын мойындатады. Құрсақ көтермеген әйел күйеуімен ақылдасып, ел қыдырып жүріп, ұнаған баланы ұрлап алған екен. Сонда Тоқсан би төрелікті былай жасаған екені: екеуің де риза болуларың үшін баланы қазір екіге қақ бөлемін деп қорқытып, үлкен сембе пышақты қолына алыпты. Сонда баланы ұрлығын әйел үндемеді. Ал, туған анасы: "Тоқтаңыз, мейлі тіпті бала осы әйелде-ақ қалсын, тек тірі жүрсін!"- деп шыр ете түсіпті. Міне, осыдан кейін Тоқсан би баланы туған анасына бергізіпті.

Тоқсанның Қазыбек биге жүгінуі

Тоқсан бидің жас кезіндегі аңшылықпен айналысқаны жөнінде ел аузында қалған мынадай әңгіме бар:

Көп кісі бір түлкіні қуып жете алмайды. Сол түлкіні Тоқсан жетіп соғып алды. Үлкен кісілер: "Түлкі біздікі, үлкендік жолымыз бар"- дейді. Тоқсан түлкіні бергісі келмей, Қаз дауысты Қазыбек биге жүгініске барып былай депті:

Еділден қашты бір түлкі,
Жайыққа дейін дем алмай.
Соңына ерген қанша жұрт
Бәрі де қалды ере алмай.
Тастайын ба далаға,
Түлкіні соққан мен алмай?
Жеті адам дауға жеріген
Қиямет қайым болғанда
Шерменде болып жүрмеңіз
Төресін әділ бере алмай!

Қазыбек би түлкіні Тоқсанның өзіне берілсін деп, кесім айтыпты.

Жаппасқа көңіл айтуы

Тоқсан бидің біраз сөзі қайғылы адамдарға көңіл айтуға арналған. Белгілі ел жақсысы қайтқанда айтқан "Арыстанның белгісі"- көңіл айту толғауының таңдаулы үлгісі. Онда адамды төзімді, шыдамды болуға үндейді. Өмірдің өне бойы дамитынын, бәрінде түсіне білу керектігін алға тартады... Би сөздері- көркем әрі бейнелі. Ондай ғажап теңсу, тұнық шындық кез келген толғауларда кездесе бермейді.

Ел ішінде белгілі де беделді Жаппас деген адамның жалғыз баласы ер жеткен шағында кенеттен қайтыс болып, қатты күйзеледі. Сенім артқан сүйеніші, көрер қызығынан, алданышы мен қолдаушысынан айрылған, қанатынан қайрылған Жаппасқа бұл қаза қатты батады. Ол төсек тартып жатып, күннен күнге төмендей береді. Осы жайды естіген, жасынан Жаппасты сыйлап өскен, алыс та болса жақын тартатын Тоқсан би оның көңілін сұрауға арнайы ат айтып келеді. Ол босағадан аттай бере-ақ ағылтып қоя береді:

- Ей, Жаппас, көтер беліңді, жылатпа еліңді. Қас нардың қабырғасынан қолы сөгілсе де елемес, тағдырдың ісіне көмбейтін пасық адам сен емес. Өткен қайтып келмейді, өшкен қайтып жанбайды,- дейді.

Би құрдасының аңқылдаған көңіліне, жарқылдаған сөзіне елең еткен Жаппас жайлап басын көтереді. Сөз арасында ол Тоқсан биге:

- Бұл қайғым қайтсем қалады?- деп сауал тастайды. Сонда Тоқсан би:

Ей, Жаппас, бұл қайғың
Келелі бидің кеңесінде қалады.
Биік таудың төбесінде қалады
Өзен-судың көбесінде қалады.
Қыран құстың қыяғында қалады
Жүйрік аттың тұяғында қалады

Ұлы дүбір той-ойында қалады.
Осы айтқанды орындамасаң,
Өле-өлгенше өзіңнің мойнында қалады- деп
жауап беріпті.

Шоң биге көңіл айтуы.

Сүйіндік еліндегі атақты Шоң бидің қадірлі бір баласы өліп, қайғылы болып жатқанын естіп, Тоқсан би әдейі көңіл айтуға іздеп барады. Шоң қайғырып төсекте жатыр екен. Амандасқан соң Шоңға мына сөзді айтады:

-Ей, Шоң! Не ғып жатырсың?
Досың келді қиядан.
Сұңқарың ұшты ұядан.
Ақ сұңқар көлден қу ілер,
Қанатын қанға тигізбес.
Қас жақсының белгісі
Қайғысын жатқа білгізбес.
Көтер басыңды, мін атқа!-дейді.

Содан Шоң басын көтеріп, атқа мініп, Тоқсан би ел аралаттырып, қайғысын білдіріпті.

Тоқсанның Нұрбайға тиген шарапаты.

Нұрбай шешен тақыр кедей болған екен. Елінде Мырзабай би қайтыс болып, соған зират етіп қайтуға Тоқсан би келеді де, ел жақсыларының басы қосылып тиісті қонағасы беріледі. Тоқсан осы жиынға Нұрбайдың неге келмегенін сұрапты.

- Шақырылған. Кедейде не сән бар. Содан қорғалап мұндай жерге өзі де көп жүре бермейді.

- Атты жегіп, қатыны мен Нұрбайды алып келіңдер,- депті Тоқсан.

Нұрбай келіп, Тоқсанмен әңгімелесіп, біраз көңіл көтерседі. Ас, шай ішіліп болып жұрт аяғы тарқаса да Тоқсанмен көптен көріспеген Нұрбай әңгіме дүкенін құра береді. Осы кезде есіктен басын сұғып Нұрбайдың қатыны:

- Әңгіме десе аузың жабысып қалады. Кетпейміз бе?-депті.

- Әдейі ат жіберіп алдырып ең, - деп Тоқсанға қарап Нұрбай сөйлей жөнеледі:

Күн көрер біздің елде татар-дағы,
Бір кезде жігіт болдық қатардағы.
Қыртыйып жаман қатын жаратпайды,
Қылығын болмаған соң жатардағы.

Түзелмес ескі киім жамағанмен,
Өгізден сүт шығама сабағанмен.
Алпыс пен дәл жетпістің арасында
Құдай-ау, күнім өтті қабағанмен.

Бұл күнде түс те кетті күш те кетті,
Істейтін бір нәрсені істе кетті.
Қуарған қара тасқа шөп шығар деп
Жарай ма сынауымыз құдіретті?

Жас жетіп ми азайды басымдағы,
Замандас бір құрбым жоқ басымдағы.
Белгілі алты алашқа Нұрбай едім
Ит артық сабалақ жүн менендағы.

Күн қайда ақ домбыра қолыма алған,
Құбылтып, неше түрлі әнге салған.
Болмаса ханнан қайыр, биден жәрдем
Осымен өткені ғой дүние жалған.

Ертеңіне Тоқсан еліне жүргелі жатып үй иесіне:
Нұрбай кедей ғой, ренжітпеңдер,- деп кетіпті.

Тоқсан кеткен соң, үй иесі әйелінің тартынғанына

қарамай бір кілем мен текеметті Нұрбайға баласынан беріп жіберіпті. Сонда Нұрбайдың туысының мұндай нәрсе бергеніне риза болып:

Ініден сыйлық келді Нұрбайға,
Бұл көп деп келін байғұс жыламай ма?
Жасымда жорға, жүйрік мініп едім,

Зар болдым қартайғанда жалғыз тайға,- деген сөзін баласы әкесіне айта келіпті. Анау әкесінен қалған бір жақсы атты тағы беріп жібереді. Атты алған Нұрбай:

Осы атың бұл дүниеде тұлпар болсын,
Баласы құрбы ішінде сұңқар болсын.
Тілеген ініміздің қабілетін
Немере төртеу, бесеу және болсын.

Сауғанмен сүт бола ма жалғыз сиыр,
Тілімнің түбі жалпақ, ұшы сүйір.
Шайнайтын қатты нанды тісім де жоқ,
Осы үйде қаймақ, май жоқ жалғыз түйір-
депті.

Тағы да бала мұны әкесіне жеткізіп, көп сиыр-ларының біреуін жетелеп келеді. Сиырды алған Нұрбай:

Інісінен Нұрбайға келді сиыр,
Жасымнан жақсыларға болдым үйір.
Соятын қонақ келсе қойымда жоқ,
Болды бұрын үй маңы қиыр-шиыр,- дейді.

Мұны естіген әке баласына:

- Нүкең бес қойға ең салсын, қозымен он болар,
барып айт,- депті. Сонда Нұрбай:

Қой берсең қойдан өссін мал мен басың,
Сексенге рахатпен келсін жасың
Бермейтін енді құдай несі қалды,
Әкеңнің түзепті ғой ықыласын,- депті.

Сөйтіп Тоқсан бидің бір ауыз сөзі кедей Нұрбай шешеннің тұрмысын көтеруге көмектесіпті." Жақсыдан-шарапат" деген осы да.

Сандыбайдың бәйбішесіне көңіл айтуы

Тоқсан би Бағаналы Сандыбай батырмен дос екен. Сандыбай қазаға ұшырағанын естіп, досына зиярат ету үшін, арнайы барған. Барса бәйбіше төсектен басын көтермей жатыр екен. Сонда Тоқсан:

Атан өлсе бота бар,
Жүгі жолда қалмайды.
Атасы өлсе бала бар,
Жұрты қараң қалмайды.
Осынау тұрған Өр найман,
Сандыбайлап жауға барған-ды.
Артық туған асылды
Керек қып Алла алғанды.
Кім ала кетер дейсің,
Осынау тұрған жалғанды?
Ду көтереді жүйрікті,
Су көтереді сүйрікті.
Мал көтереді өлімді,
Дос көтереді көңілді.
Өткен қайтып келмейді,
Бек бусаңшы беліңді.

Бәйбіше жатқанынан тұрмапты. Сонда Тоқсан:

- Менің атым Тоқсан. Сандыбайдың өліміне көңіл айтқалы келдім. Сөзімді ілтипатқа алмасаң, мына бұзау тіс қамшыны жоныңа салғалы келдім! - дегенде бәйбіше түрегеліп Тоқсанға жанат ішікті жауып, мейманын күтуге кірісіпті.

Ел бірлігін жоқтауы

Тоқсан бидің ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс екенін дәлелдейтін мынадай әңгіме ел ішіне тарап кеткен:

Сибан елнің сыйлы бір адамы өзінің руластарын жер

аудармақ болады. Ақынбет, Тоқымбет Керейдің игі жақсылары Тоқсан биге келеді. Бұл би атаның қартайған шағы екен. Сонда да нөкерлерін ертіп барып, үй иесіне шабарман жібереді. "Үй иесі үйде ме, үйде болса, қалауым бар, қалауымды берсе түсем, әйтпесе түспеймін," - дейді.

Үй иесі бесін намазын оқып жатқан екен, "Қалауын бермеймін, түссін", - дейді. Би ата аттан түсіп, қамшысымен ерді "Тілегенде берген құдай, сілегенде бермей ме", - деп, үш тартады да атына мініп жүріп кетеді. Сол үйдің бәйбішесі ақылды, байыпты адам екен, отағасына қарап, "Би атаның сілесі қатты деуші еді, қайтар, бер қалауын", - дейді. Бұл сөзге тоқтаған үй иесі атшы шаптырады: "Қалауын бердім, үйге түссін"- деп. Сонда би атаң: "Дүниеден өтіп кетті, мен барғанмен ештеңе болмайды", - деп қайырылмапты. Атшы ауылға қайта келсе, үй иесінің екі ұлы екі жақта домалап жатыр дейді. Содан ол адам ұл бала көрменгі.

Тоғыз бидің даналық сөздері

Ертеде қазақтың белгілі тоғыз биі бас қосып, даналық сөздерден ой өрген екен. Сонда сөз бастаған Қаракесек Шорым би:

- Ел билерім! Кейнгіге үлгі боларлық, алдағы өмірді болжап сөз қалдырайық, деп билерді сөзге шақырыпты.

Бірінші боп сөйлеген Керей Тоқсан би:

Ей, билерім!

Алдағы болар заманда,

Тауық азаншыл болар

Қатын базаршыл болар

Бесіктегі бес жасар бала

Тишсыз, мазасыз болар.

Қаз дауысты Қазыбек би:

Ей, билерім,!

Алдағы болар заманда

Мал жақсысы ешкі болар
Асық ойнап жүрген жас балалар
Заң орнатып есті болар.

Игілік би:

Алдағы келетін заманда
Көп сиырды тана билер
Көп халықты бала билер
Сол баланы сұмдық іс, бөле билер!

Бала би:

Алдағы келетін заманда,
Ғылым мен білім
Тескен таудан өтер, билері,
Сонда не болар күйлерің?

Қарауыл Қанай би:

Алдағы болар заманда
Жақының кетер алысқа,
Бытырап алты арысқа
Атпен де, хатпен де қатынарысың
Кейбір заман болғанда
Қайда кеткенін біле алмай
Қайран боларсың.

Қаражігіт би:

Ей, билерім!
Сондай жігітті мақтап өтерміз
Ел басына іс түссе
Сонда анықтап білерміз

Шорайым би:

Алдағы келетін заманда
Әділ таза, дұрыс сөз,
Есту көшке хат болар
Жақының кетіп алысқа
Біріне-бірі жат болар
Жал жоқ, жамбас, жілік жоқ
Турамшылаған ет болар.
Арқа жүні, жалы жоқ,
Кеудесінде жаны жоқ,

Сүт піскен ше аймақты
Аралап кететін ат болар.
Әулие, қиял жаста болар
Бақыт пен дәулет таусылып
Өмірлік қызық тіршілік,
Қара жер мен таста болар.

Төле би:

Осы айтқандарым рас болса,
Даладағыны ұл алар.
Үйдегіні қыз алар
Ел билеген Төле би
Бумасын ұсап бос қалар,- деген екен.

Тоқсанның тоқталуы

Тоқсан би талай дауда әділ билік айтқан, бірақ егер дауласқан жағының уәжі дұрыс болса, "буынсыз жерге пышақ жұмсамаған", әділдікке мойын сұнған. Оған мынадай мысал куә:

Жаппас елі үнемі жазда Арқа жерін жайлап, күзде Торғай даласын басып өтіп, қыста сыр бойын сағалаған ғой. Сондай бір көшісте Жаппастар арғынның бір адамын Сыр бойына мал бақтыру үшін ала кетеді. Бірақ ол адам көп ұзамай Сырдың жылымына түсіп өледі. Жазда- Жаппастар Арқаға жайлауға оралғанда арғынның игі жақсылары ақысына біраз мал беретін болып Керей Тоқсан биді алып, Жаппастардан өлген азаматтың құнын даулайды. Билікке Жаппастардан төртқара Сопақ би шығады. Сопақ, "сопақ" десе дегендей, қатқан ұзынтұра қара кісі екен. Өзінің жас пері, жаңа танылып жүрген шағы болса керек. Тоқсан дауға барса табанын тірер әділетті айғағы жоғын біліп, неде болса қарсыласының бетін салған жерден қайырып тастамақ ниетпен:

- Мына қатқан қараң кім? - деп, Сопақты көрсетіп

менсінбеген қалып танытады. Сонда Сопақ жұлып алғандай:

- Мен семіз емес, қатумын,
Сенен басқаның бәрімен
Араз емес, татумын.
Өлімді жерде молда семіз,
Өлеңді жерде өгіз семіз,
Дауы көп елде би семіз- деген
Мен арық болсам, елімде дау жоқ шығар,
Елді жиып, елегізіп,
Жел бетіне қонбасам,
Жаудың менде несі бар.
Атты берген жерімнен
Тайлар алып бітемін.
Атам берген жерімнен
Тайлақ алып бітемін.
Даудың менде несі бар
Өз жөнімді сұрасаң
Қаратамырдың Сопағы
Сенің адамыңды жұтқан мен емес,
Сұр қуаңның қопасы
Суды қатты қатыруға
Желтоқсаның мен емес.
Судан суырып тастауға
Әбби (су) сұлтан мен емес.
Тілге келіп сөйлессең
Сен менімен тең емес.
Бірақ сізге сәлем айтып еді
Кетебай деген кісіміз.
Кезекпен болар деп еді ісіміз-деген екен.

Аталы сөзге төрелік берген Тоқсан би қарсы дау айтпай, үнсіз қалыпты.

Тоқсан бидің жер дауын шешуі

Патша өкіметінің қазақтарды өз жерлерінен ығыстыруына байланысты жер тарылып қазақ руларының арасында жер дауы көбейеді. 1831- жылы көкек айында Жансары Уақтың старшыны Тілеп Байкүшіков Пресногорьковтан 30 шақырым жерде (қазіргі Ақбалық, Озерный ауылдары жерінде Жамбыл ауданы) өздеріне тиісті Шекебай, Қарақамыс, Желқызыл жерлерін Самай, Нұралы, Қапсыт, Есенбақты керейлердің заңсыз иеленіп отырғанын айтып шағымданып Губерния басшыларына жазды (Омбы Орталық Мемлекеттік архиві, фонд 3, опись, дело-238). Губерния басшылары бұл даулы мәселені шешуді дуанға тапсырады. Дуан сол кезде Батыс Сібір шекаралық комиссиясының мүшесі болып істеп жүрген Тәбей Барлыбаевқа жүктейді.

Тәбей осы дауды шешу үшін Керей-Уақ билерінің мәжілісін өткізеді. Мәжілісте Жансары Уақ жағынан Жарылқамыс би, Керей руларынан Тоқсан би шығады. Тоқсан бидің бұл кезде жасы келіп дау-дамайға қатысудан тоқтаған шағы екен. Бірақ, бір жағынан сыйлас адамы Тәбейдің сөзін жерге тастамай, екіншіден, бұл жер дауының екі ру арасын айыру қаупін көріп, ағайынды екі рудың бірлігі үшін шығады.

Мәжілісті жүргізіп отырған Тәбей бірінші сөзді даугер жағынан Жарылқамыс биге береді. Жарылқамыс би Уақ пен Керейдің түптің түбінде бір атадан тараған ағайынды ел екенін, әуелден көрші қонып, ауылы аралас, қойы қаралас, түстікте төсі, төсекте басы қосылған рулар екенін айта келіп,-

- Уа, ағайын, ата қонысымызға орыстар штаб салып (Пресногорьковканың айтады. - Авторлар), шебін құрып тынысымызды тарылтты, ата қонысымыздан айырды. Азғана атаның баласы Жансары Уақтың барар жері, басар тауы қалмады. Мына Шекебай, Қарақамыс, Жел-

қызыл атадан келе жатқан жеріміз еді. Орыстар келгенше жеріміз жеткілікті болғасын ағайыншылықпен пайдалануға беріп едік, енді Керей балалары көптіктеріңді, орыстарға жақындықтарыңды білдіріп өз жерімізді өзімізге бермей отырсыңдар. Бізді орыстардың талауы аздай, енді сендер күш көрсетіп отырсыңдар. Қайтарыңдар жерімізді! - деп, Жарылқамыс би алдында жатқан қамшымен жерді салып-салып қалды.

Сөз кезегі Керей рулары атынан Тоқсан биге беріледі. Тоқсан би қамшысын алдына тастай сала, Жарылқамыс бидің қамшымен жер сабалағанын ұнатпай, өктемдей сөйлеп, кіріспе сөзге бармай даулы мәселеге тура көшеді.

- Уа, Жарылқамыс би, өзіңнен басқаны көрмейтін көр соқыр ма едің? "Ақылды өзінен көреді, ақылсыз ағайыннан көреді", - дейді аталарымыз. "Орыстар тынысымызды тарылтып, жерімнен айырды,"-дейсің. Керейдің қай атасы өзінің ата қонысында отыр?! Сенің жеріңе "штаб" салса, Көшебенің жеріне "Кіпитанды" салды. Нұралы, Самай аталары тоз-тоз болып, өз жерлерінен айырылып, бір шеті Есіл өзенін жағаласа, бір шеті Көкшетау жеріне босып кетті. Балға (Сибан руы) атасы ұрпағы Бескөл, Мәуліт жерінен қуылып келгесін өз жерімізден ойып алып, орын бердік. Алдайдың Ескене атасы ұрпағы Мәуліт жерінен (Становое селосы маңынан) қуылып келді. Сен осыны көрмей, отырған жоқсың, Жарылқамыс, қиястықпен айтып отырсың! Қолындағы қамшыңды мықты болсаң, жеріңді тартып алған анау орыстарға шошаңдат!- деп қарсыласын сөзбен тұқыртып алып, Төбей мен алдын ала келісіп алған шешімін айтты. Бұл шешім бойынша жоғарыда аталған жерлерді Жансары Уақ пен Керей рулары екіге бөліп алатын болды. Дауласушы жақ әділ сөз, тура шешімге қарсы шыға алмай келсімін берді. Сөйтіп, Төбейдің тапқырлығымен, Тоқсан бидің ақылдылығымен екі ру арасындағы даулы мәселе дұрыс шешіліп ағай-

ынды Керей-Уақ елдері бейбіт, тату қалпында қала берді.

Тоқсан бидің би болудан бас тартуы

Ел ішінде Тәбей мен Тоқсан би арасындағы тағы бір әңгіме сақталып қалған екен. 1830 жылдары ел ішінде жер дауы, жесір дауы, барымташылар көбейіп кеткесін Тәбейдің ұсынысымен жасы келіп қалса да Тоқсан биді Еменалы болысының биі қылып сайлады. Бірер жылдан кейін Тоқсан би биліктен бас тартады. Мұны естіген Керей-Уақтың Тәбей бастаған жақсы-жайсаңдары, болыс-билері Тоқсан биге келіп:

- Би аға, мына қысылтаяң, заманда халықтан қол үзіп, билікті тастағаныңыз қалай, көп болып сұрай келдік, райыңыздан қайтыңыз,- дейді. Сонда Тоқсан би келгендерге қарап:

- Уа, ағайын, мен би болғасын халқыма пайдам тие ме деп ойлап едім, оным бекер екен. Жаман би болғым келмеді, ал жақсы би болу үшін мен алдымен патша жандаралдарының көңілін табуым керек. Олардың көңілін табу үшін халқымды өзім тонауым керек. Бұлай би болғанша, болмағанның өзі артық емес пе? Атала-рымыздан қалған мынадай сөз бар екен: "Аққумен істес болсаң- көңілің пәк болады, қаршығамен істес болсаң-тамағың тоқ болады, қарғамен істес болсаң, - шоқығаның боқ болады". Осы сөздің дұрыстығына көзім жетіп, билікті тастап отырмын, - депті. Осылайша сөзін тыңдап отырған орысшыл би – болыстарды бір түйреп өтеді. Жиналған жақсылар би ағаларына ештеңе айта алмай бастарын салбыратып, жер шұқып қалады.

Тоқсан бидің қоныс аударуы ел аузындағы әңгімелер бойынша және архив деректері де көрсеткендей, Тоқсан бидің Еменалы болысының билігінен тез кетуінің тағы

бір себебі болған. Тоқсан бидің туысы Сексен орыс отаршыларымен қарсы талай күресте болып халықтан батыр атағын алған адам. Ол қол (әскер) ұстап Преснов станциясының жазалаушы отрядымен талай рет соғысып, жеңіске де жетіп отырған. Керейдің Алдай атасына тиісті жерді қарудың күшімен орыстардан қорғап отырған. Осы кезде мынадай бір оқиға болып қалады. Ол уақытта қазіргі Жамбыл ауданындағы Айымжан ауылының оңтүстік жағындағы Қайранкөл, Суаткөл, Солдаткөл деген көлдерді, "Ескікөң" деген жерді Алдайдың Ескене аталары мекен еткен. Қайранкөлден Пресновканың қазақ-орыстары балық аулайды екен. Бір түнде олардың құрған аулары жоғалады да, мұны сол маңайдағы Ескене аталары балаларынан көреді. Содан қазақтар мен орыстар арасында төбелес болып, орыстар екі қазақты өлтіріп кетеді. Болған оқиғаны "Бейіт ағаш" деп аталатын жерінде отырған Сексенге хабарлайды. Ашуланған Сексен тапа-тал түсте қапысыз отырған Пресновка станциясына шабуыл жасап, қазақтың "қанға-қан" деген заңдылығымен орыстың екі адамын өлтіріп, үш бірдей белгілі адамын ат көтіне өңгертіп ауылға алып келеді. Ауылға келгесін үшеуін тыр жалаңаш шешіндіріп, аяқ-қолын байлап қожаға сүндетке отырғызады да:" "Енді қазақтарға тиісетін болсаңдар өздерің сияқты бүкіл пресновтық орыстарды осылай сүндеттейміз", - деп, үшеуін жаяу қайтарып жібереді. Дініне берік болған Сексеннің бұларды отырғызу себебі, осының алдында Пресновтың бір бай орысы үш қазақты еріксіз шоқындырған екен.

Бұл оқиға Преснов станциясы тұрғындарын қатты қобалжытады. Станица басшылары Батыс-Сібір генерал-губернаторына Сексеннің намысқа тиер озбырлық істері жайлы шағым хат жазады. Ол жақ хатты тексеруді 1824 жылдан Батыс-Сібір шекаралық комиссиясының мүшесі Төбей Барлыбаевқа тапсырады. Төбей қазақтар мен орыстар арасындағы талай даулы істердің "арбаны

да сындырмай, өгізді де өлтірмей" бігімін тауып, екі жақты ақылмен келістіріп жүреді екен. Бұл жолы да тексеру уақытын созып, "ұзын арқан, кең тұсауға салып" жүргенде, Пресновтың өшіккен орыстары Сексенге оның сонда түсіп жүрген үйінің әйеліне тамаққа у қостырып бергізеді. Уланғанын сезген Сексен жау қолында өлмейін деп, атына міне салып өз қолымен (әскерімен) ауылына келіп жан тапсырады. Сексен қазіргі "Бейітағаш" деп аталатын қыстауына жерленеді. Денесін орыстар мазақ етпесін деп, қабірін қылға араластырған балшықпен биік қылып жабады. Сексеннің өлгенін естіген Пресновтың орыс тұрғындары үш күн той қылып, арақ ішкен деседі.

Сексенге өшіккен орыстар оның туыстарына күш көрсете бастайды. Сексеннің туысы Тоқсанға да бұдан кейін бұл жақта халық арасында билік жүргізу қауіпті бола бастағасын орыстардан жырақтау Терісаққан өзенінің Есілге құяр тұсына, (қазіргі Пески станциясының оңтүстік батыс бетіндегі "Западное" селосының маңына) қоныс аударуға мәжбүр болады.

Тоқсанның жеңілуі

Тоқсан би қартайып келген шағында замандастарының бірі:

- Уа, Тоқсан би осынша жасқа келгенше талай адаммен кездестің, талай бимен айтыстың, талай дау-дамайда болдың, соның ішінде жеңілген жерің болды ма?- деп сұрапты.

Сонда қартайған би:

- Жас кезімде үш рет әйелден жеңілдім, - депті. Біріншісі: Маған жас кезімде қалың мал беріп қыз айттырған. Ер жеткесін әкем Жабай қайныма ұрын жіберді. Барғасын жеңгелерім мені түсірген отауға ішінде қалыңдығым бар үш қызбен ертіп келді. Екеуі ажарлы, біреуі

қайқы мұрын қара торы ажарсыз екен. Екі тәуірдің бірі менің қалыңдығым болар деп ойлап отырғанмын. Қыз ойнақ тарап, жұрт аяғы басылғасын, артында манағы үш қыз қалды. Жеңгемнің біреуі:

- Күйеу, мынау сенің қалыңдығың,-деді маған өздері есіктен шығуға ыңғайланып, қайқы қараны нұсқап.

- Маған дегендерің осы болса, ала кетіндер,-дедім.

- Біз әкетуге келген жоқпыз, әкелуге келдік,- деді жеңгем. Басқалары кетіп, "Қайқы Қара" қала берді.

- Сен неге қалдың? Қалма, кете бер, шықта-шықтың астына алып жатырмын. Оған қозғалар "Қайқы Қара" емес. Аздан кейін:

- Бір ауыз сөзім бар,- деді ол.

- Айт та шық, шық, - дедім мен. Сонда "Қайқы Қара":

- Қыз бала шарифатта тоғыз жасында, еркек бала, он үш жасында балиғатқа толады. Сен де тілеген шығарсың сүйгеніме қоса көр деп, мен де тілеп едім. Сенің тілегің қабыл болмай, төрт жыл бұрын тілеген менің тілегім қабыл болыпты. Қабыл болған тілегімді өзгертпеймін,- деді.

- Сол Қайқы Қара" мына отырған, - деп жанында отырған кемпірін нұсқапты. Бір жеңілген жерім осы депті би.

- Екінші: Жесір қалған жеңгемді некелеп алу ойымда болып, оның ауылына барып, үйіне қондым. Кешкі жатар орынға төсек салғанда жеңгеме:"Төсегіңді кең сал, ағаның іні мұрасы, ағамның орнына жатамын", - дедім. Бұдан бұрын арада екі сөз болмаған. Сонда жеңгем:

Бір ауыл болады,

Боз төбелі үйі болады.

Ол ауылдың қадірлі ақсақалы болады
Сөзге тоқтайтын байсалды биі болады.

Енді бір ауыл болады:

Шоштаңдаған биі болады

Шошырайған үйі болады.

Байырқалы бидің
Ақылы басында болады.
Шолтандаған бидің
Ақылы астында болады.
Соның қайсысына жатасың,
Ендігісін өзің біл, - деді.

Екінші жеңілгенім осы, - депті Тоқсан.

Үшіншісі: Әбіл деген байдың кіші қызынан жеңіліпті.

Ол былай болған екен:

Тоқсан Әбіл байдың ауылының тұсынан өтіп бара жатса, байдың үш қызы күн тыншу ыстық болғандықтан суға түсіп жатыр екен. Сонда тура қалып Тоқсан қыздарға былай депті:

Қамысы мына өзеннің қырық буын,
Естідім қамыс жақтан қыздың дуын.
Таң атпай ақ шолақты суға салып,
Өзеннің бүлдірген кім аққан суын?

Сонда Әбілдің кіші қызы екі қолымен төсін басып тұрып, былай деп жауап қайырған екен:

Деген-ау бұқа буға, азбан нуға,
Өзенді арамсынсаң бетің жума.
Шешеннің ұйтып қойған қатығындай,
Итаршы болғаның не ағым суға!

Бидің бұл айтқан сөздерін тап сол күйінде түсінудің жөні жоқ. Мұнда "жеңілген" бидің ақылдығы, әйелді сыйлауы, басқалардай "Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа" деп, қарамайтындығы үлгі-өнеге ретінде айтылып отыр. Басқаларға "Осындай болыңдар, әйел адамды бидей сыйлаңдар" - деген тәрбиелік мәні бар, жоғары ұлағатты сөз тумақ.

Тоқсанның бірлікке шақыруы

Тоқсан би шығармаларында адамгершілік, құқық мәселелері көп айтылып, даулы мәселелердің әділ шешімі беріледі. Сондықтан да оның сөздері елдің елдігі мен

бірлігі деген мәселелердің басын қозғап, ел тұтқасын ұстаған билерді әділдікке, туралыққа шақырған. Бір бай бәйбішесін ұрып жатқанда Тоқсан:

Тоқсан қулық саусанда,
Тоғыз мая биедей болмайды.
Тоқсан тоқал алсаң да,
Бәйбішедей болмайды,- деген екен.

Осы сияқты Қалқаман биге Тоқсанның айтқан мынадай сыны бар:

Қара асында қатын семіреді,
Қайғысыз би семіреді,
Қайғысыз би семіреді.

Тоқсанның тоқалы туралы айтқаны

Тоқсан бидің жасы тоқсанға келіп, жағы түсіп әлейін деп жатқанда тоқалы қашып кетіпті. Тоқалының аузы қызыл, көзі көк, сары әйел екен. Сонда тоқалының қашып кеткенін естіп Тоқсан бидің айтқаны:

Қатын алсаң жігіттер,
Қыпшама бел торыны ал,
Ол болмаса, аққұбаның зорын ал.
Аузы қызыл, көзі көк,
Былшылдаған сөзі көп
Шапылдаған сарыға жолама
Артқы еліңді қуартар,
Үйінің ішін шулатар,
Қотаныңды ду қылар,
Бауырыңды шу қылар.
Таңертеңнен қақылдар
Бетіңнен алып шапылдар.
Көлденең тұрған ағайын
Күліп күнде сақылдар.

Доғалақтың кіші жүзге баруы

Кіші жүздегі он екі ата Байұлының бір ірі байы Бейсенбай қартайып, төсек үстінде отырып қалғанда балаларын сынайды. Мезгіл аллғашқы қар жауып, күздік сойыс басталған кез екен. Үш баласын шақырып алып:

- Шырақтарым, күз болып қар түсті, маған жылқыдан төл малым ғой көк биені алып келіп, сойып беріндер, омыртқасын мүжиін, - депті.

Балалары жылқыны келіп қараса, бес мың жылқы да бір төбе, көк бие де бір төбе болып көрінеді. Жылқының басы ғой мұны өлейін деп жатқан жанға қалай қиямыз, бір көк малды соя салайық" деп келіседі де, сойып, кешке ағайын-туғандарын шақырып, шекесін асып, қонақ қылады.

Ас келген соң жұрттың бәрі жапа-тармағай қол қойғанда, әкесінің алдына қойған табақтағы ет қозғалмай тұр, оны інісі Сәрсенбай байқап қалды да:

- Астан неге алмайсыз? - деп сұрайды. Сонда Бейсенбай: "Адал малым ғой" - деп тұздыққа сұқ саусағын салып, дәм тату ырымын жасайды да, інісі Сәрсенбайға ақырын ғана "таңертең атыңды жақсылап ерттеп ешкімге сездірмей жылқыға бар да, менің қара көк биенің бар жоғын анықтап келіп маған айт", - дейді.

- Үш баланы жіберіп, көк биенің омыртқасын мүжимін деп едім, басқаны әкеліпті,- деп ағаш сапты бәкісінің ұшымен етті бір аударып, табақты әкетіндер деп ымдайды.

Ертеңінен таң ата жылқыға келген Сәрсенбай көк биенің жылқы ішінде жүргенін көреді де, ағасына келіп айтады. Сонда бай үй ішіндегілерді сыртқа шығарып жіберіп, інісіне былай дейді:

- Атағым бір шама елге жайылған жан едім, менің өлгендегі асымды тірімде бер, өз асымды, өзім көріп

Аллаға риза болып барайын, ал өлген соң мына үш бала асымды бере алмайды. Еншіге малға таласып, араларында реніш болады, тірі кезімде еншілерін бөліп берейін, алдағы жаз шыға үш жүзге хабар сал. Асыма қатыссын және бір тапсырарым: орта жүзден ашамайлы керейде Жабайұлы Тоқсан бар, сол кісіге жеке хабар бер, - депті.

Сөйтіп келер жаз шыға мамыр айы басталысымен жер-жерге ертемен хабаршылар жіберіліп, өзі балаларының еншілерін бөліп бере бастайды. Еншіні төртке бөліп, бесінші еншіні інісі Сәрсенбайға береді. Бұл бөлгені- өзінің асында жұмсалатын малы мен дүниелері. Ал алдындағы төртке бөлген еншіні өзінің бәйбішесі мен үш баласына атайды. Бәйбішеге тиген үлес ол қай баланың қолында болса, соған тиесілі болады. Сөйтіп бұл жұмысты бітірген ол асқа дайындықты қолға алады.

Екі жүздің атынан асқа бару үшін орта жүзден Тоқсан дайындалады. Барар жер шалғай, жолда сояр сойысын, сауын малын, ас-тағамдарын, жүйрік жылқы, күшті балуандарын әзірлейді.

Жүрер уақыт жақындап қалғанда Доғалақ әкесі Тоқсанға келіп: "екі жүздің асқа барар адамдарын мен басқарып барайын", - деп рұқсат сұрайды.

- "Атың барда жер таны, асың барда ел таны" деген емес пе, сіз тірі тұрғанда мен де ел көзіне көрініп, іске араласайын. Сіз мені сынап көріңіз- дейді. Бірақ Тоқсан жолын бермейді.

- Екі жүздің игі жақсыларын бастап барып, бір нәрседен қателессең бетке шіркеу болар, әлі жассың ғой, сыналатын уақыт табылар, - дейді. Ұзын сөздің қысқасы, алдында рай бермегеніне қарамай Доғалақ әкесіне үш рет келеді. Сонда әкесі Тоқсан:

- Бір емес, үш келдің ғой, тауың шағылып, бетінді қайтармайын, баратын жұрт жиналып жатыр, бәрі келіп болған соң, келгендерге қонақасын бер, сол жиында

үш сауал қояйын, соған дұрыс, әрі мүдірмей жауап берсең, барасың”, - дейді.

Ел жиналып, қонақасы беріліп, жүретін уақыт таянғанда Доғалақ әкесіне келіп: “мен сауалыңызға дайынмын” - дейді. Тоқсан би жиналған игі жақсыларға мән жайды түсіндіріп, баласының рұқсат сұрап тұрғанын айтып, сауалын қояды:

- Балам өмірде ер сыбағасы не? – дегенде Доғалақ күліп:

- Ата-ай, алты ай ойлаған сұрағыңыз осы ма, ер сыбағасы жаз болса бір тостаған қымыз, қыс болса бір омыртқа, жая емес пе? – дегенде отырғандар да Тоқсан да, риза болып қалған сауалдарын қоймайды. “Менен рұқсат” - деп, батасын береді. Сөйтіп Доғалақ жиырма бір жасында екі елді басқарып Бейсенбай байдың тірісінде беретін асына жүріп кетеді.

Кіші жүз жеріне келгенде алдынан торуылдап, хабаршы болып жүрген жігіттер тосып алып, елге хабар беріп, бастан алып жүреді. Орта жүзге тігілген үйлерге қонақтарды орналастыра бастағанда арнап тігілген үйге түсіру үшін ел басшылары Тоқсанды іздей бастайды. Тоқсанның жоқ екенін естіген Бейсенбай даяшыны жіберіп:

- Барып біліңдер. Тоқсан болмаса, соның көзі бар шығар, сол адамды арнайы тігілген үйге түсіріңдер, - дейді. Сол айту бойынша Доғалақты игі жақсыларымен арнайы тігілген үйге түсіріп, ас бергеннен кейін, біраз тынығып дем алған қонақтар Бейсенбайға келіп сәлем береді. Сонда Бейсенбай амандық-саулықтан соң Доғалаққа қарап:

- Әкең Тоқсан екі жүздің адамдарын басқартып жібергенде саған сенген шығар, мен де сендім, менің осы асымды өткізіп, жөнелтуді інім Сәрсенбай мен саған тапсырдым, асты басқар”, - дейді.

- Дайындық жағдайын біліп, танысып болған соң Доғалақ іске кіріседі. Ас беріп аяқталуға жақындағанда

ат жарыс, балуан күрес өтетін жерлерді хабарлайды. Сонда кіші жүздің Қамбар деген сыншысы осы уақытта бәйгіге қосылатын аттарды сынап жүрсе керек. Аралап жүріп Доғалақтың тобына келеді. Сонда Доғалақ бәйгіге қосатын үш жылқысын алып шығып, сөйлеп жүр дейді. "Осы жолы үшеуін бір-біріне құйрық тістесіп, бірге келіп үш бәйгені алатын болындар, болмаса үшеуінді де орта жүздің Бейсенбайға жасаған батасына соямын", - деп түмсықтарынан сүйіп жүрсе керек. Оның тілегі дәл келіп, нағашысының күреңі бастаған үш жылқы үш бас бәйгені алады.

Қамбар сыншы күреске дайындалып жатқан балуандарды аралап жүрсе, тағы Доғалақ екі жүзден келген үш жігітке: "Үш бәйгіні де алатын болындар, әйтпесе Бейсенбай дүниеден өткенше күтуші болып қаласыздар", - деп, маңдайларыңнан сүйіп жатқанын көреді. Сонда Қамбар Доғалаққа былай деген екен:

- Шырағым Доғалақ, құдай бір адамның үш тілегін орындайды екен, бірақ бір уақытта орындалғанын естіп көрген жоқпын, ал сенің бұл сапарыңда үш тілегіңді құдай бір уақытта орындайын деп тұр, сен оған риза болмасаң да жарайды. Өйткені жарық дүниедегі өмірің қысқа болады екен" - депті де жүре беріпті.

Балуандарының үшеуі де бас бәйгіні алып, ат бәйгісінен де бас үш бәйгіні алып, ас беріліп, жұрт тарқар кезде Доғалақ Бейсенбайға келіп:

- Бейсеке тірі кезіңізде асыңызды бердіңіз, қабыл болсын. Енді олай-бұлай болып кетсеңіз, жол қашық, арнайы келіп, бата жасай алмаспыз, халқыңызды тоқтатыңыз, біз сізге бата жасап, ас береміз, - дейді. Сөйтіп рұқсат алған соң ат жарысы мен балуан күресінен алған алғашқы екі тоғызды сойдырып, ас береді, екінші екі тоғызды ұлы жүз аға баласының ғой, деп соларға береді. Үшінші бәйгілердің (жарыстың да, күрестің де) кіші жүздің ақсақалдары мен асты жөнелтіскен даяшыларға бөліп береді. Орта жүздің еріп барғандарына:

- Сіздерге осының атағы да жетеді, Бейсенбай қария маған жолын бермекші, соны бөліп алыңдар", - дейді.

- Доғалақ едге аман-есен келгенде әкесі қуанып, істеген істеріне риза болып, көңілі толады. Бірақ бұл қуаныштың аяғы ұзаққа бармайды. Нағашысы қосқан жүйрікті Доғалақ бермей қойса керек. Екі рет сұраған нағашысы үшінші рет Тоқсанға келіп:

- Жалғыз баламның астындағы аты еді, жиенім Доғалақ бермей қойды, алып беріңіз,- дейді. Мұны естіген Доғалақ: "Оған да маған да жоқ қылайын", - деп, жүйрікті қасындағы жігіттерге сойып береді. Сонда Тоқсан баласын шақырып алып:

- Құдай тілегенде бергенде- сілегенде алмай ма екен, - деп оттың орнын тал шыбықпен бір салыпты. Сол қарғыстан кейін Доғалақ бес-алты күн ішінде мандайына жара шығып, содан қайтыс болыпты.

Міне, "әке қарғысы – оқ, шеше қарғысы – жоқ" деген сөз осыған мысал болады. Тоқсан дәуірінде ақылды, әділ адам болып, артына көп үлгі - өнеге қалдырып кеткен абыздардың бірі екендігі әркімге аян.

Өлеңмен айтқан нақыл сөздер

Ел ішінде Тоқсан би айтыпты деген өлеңмен айтылған толғаулар, нақыл сөздер көп. Солардың кейбіреулері мыналар:

Адасқан адам жол таппас,
Еріншек жігіт мал таппас.
Ер зарығып налымай
Дәулет пенен бақ таппас.
Кекірейіп кер кеткен,
Өміріңде дос таппас.
Адам ойлыға дос болса,
Кіреріне қос таппас.
Ежелден дәулет бақ қонса,

Аруақ орны бос жатпас.
Жақсы болса ағайын,
Күнде қызық базарың.
Жаман болса ағайын,
Күнде өлім ажалың
Жақсы болса алғаның
Көркейеді ажарың.
Жаман болса алғаның,
Кеуіп тұрар қазаның.
Жақсы болса туысың,
Күнде жанжал керісің
Аяғыңнан алады,
Істің білмей терісін.
Артында сөзі қалмаса,
Жақсысының аты жоғалар.
Ер жігітке бақ конса,
Дұшпаны да жағалар.
Қолыңнан бір күн бақ тайса,
Сол шіркіндер табалар.
Аяқтан тұлпар ақсаса,
Мәстекке кұнын бағалар.
Жаман болса туысың,
Жүрекке қайғы жаналар.
Алтынды жағаң қисайса,
Дұшпаныңа қосылып,
Күліңді келіп сабалар.

Тоқсан би төсек тартып жатып қалады. Балалары, немерелері жиналып, оның көңілін сұрауға барышты. Сонда Тоқсан би балаларына мынадай өсиет айтқан екен:

- Өткел өтсең бұрын өт,
Арты болар бір тайғақ.
Ұрлық қылсаң жалғыз ет,
Екеу болсаң бірі айғақ.
Сапар шексең көппен шек
Дұшпаныңа ол да айбат!-

xxx

Қарауылдың жаманы
Алдырған соң өкінер.
Балуанның жаманы
Шалдырған соң өкінер.

xxx

Пышағыңды мұқалтпа
Не кеспесті біліпсің.
Танымасқа сыр айтпа,
Не деспесті біліпсің.

xxx

Көлік жисаң атап жи,
Қиға салсаң мойытпас.
Сауын жисаң бие жи,
Үш ай тоқсан болғанша
Ариды деп ағытпас.

xxx

Тоқсан бидің қартайған шағында оған бір топ ауыл адамдары әңгімесін тыңдауға барыпты. Сонда ол осы күнгі жастардың үлкеннің сөзін тыңдамайтынын, арақ-шарап ішіп азғындайтынын, киімді шолақ киетінін, шашты бетімен жіберетінін, адал, арамды білмейтінін, бой күйездік пен ұрлық-қорлыққа бейім тұратындығын, тағы сондай жағымсыз, әдепсіз қылықтарын болжап айтыпты деген сөздері ел арасына таралып кеткен. Бірақ дер кезінде жазылып алынбаған.

xxx

Тағы бірде ауылдастары: "Адамның ұзақ жасауының сыры неде?" – деп сұрапты. Сонда Тоқсан би:

- Біріншіден- құлақ тыныш болуы керек.

Екіншіден - жылы төсек, жақсы әйел, қамқор бала-шаға болу керек.

Үшіншіден - жағымды тамақ болу керек, - деп, жауап беріпті дейді.

Адамның әр жасындағы жағдайы туралы айтқаны:

Он бесте- лақ теке
Жиырмада- қасқыр
Отызда-ойнарқы ат
Қырықта қылшылдайды
Елуде- өрелі ат
Алпыста-арқанды ат
Жетпісте- шідерлі ат
Сексенде-кісенді ат
Тоқсанда —торы ала торғай
Жүз жасында жұмыртқадай

xxx

Жігіттің жасы жиырма бес
Жігіт жиырма бесте
Жарға ойнаған лақтай
Отыз беске келгенде
Ағып жатқан бұлақтай.
Қырық беске келгенде
Седірең біткен құрақтай.
Елу-ердің жасы.
Алпыс-ел ағасы.
Жетпіс- кәріліктің басы
Сексен келіп бүйірден
Шығарады тоқсан үйірден
Тоқсан мен жүз- ұлы жас

Тоңқайып атқа міне алмас.

xxx

Ағайынға айтқаны:

Артқы айылдың батқанын
Иесі білмес, ат білер.
Ер жігіттің қадірін
Ағайын білмес, жат білер.
Біреуден алсаң аман ат,
Берсең жақсы-саламат.
Жанжал қылсаң бақ кетер
Ақыры қалар жаман ат.

xxx

Керей Тоқсан бидің батасы

Қарала Қазыбектей бақытты бол
Ақсүйек Ахметтей тоқтылы бол!
Жаппаста Жараспайдай түйелі бол,
Қыпшақта Кенебайдай биелі бол
Керейде Жәнібектей ақшалы бол,
Бұғының мүйізіндеі шақшалы бол.
Нәсілің Құрайыштың ғибласындай,
Қожахмет Яссауидей киелі бол.
Сері Ғалы арыстандай балалы бол,
Бір түнде бес жүз намаз ада қылған,
Шапатлы Батимадай аналы бол,
Шақшақта Қазыбектей аталы бол,
Ұлы жүз Сәуенедей баталы бол,
Абылайдан кем болмасын.
Жұмсалған Алатауға сансыз мың қол.
Тәуфікте төрт ғиблаң түгел болсын.

"Әмин" деп, қолыңды жай, айтарым сол.
Болғанда тағам сізден, ықлас бізден,
Енді қандай тілейсіз бата бізден?

Мұндай Тоқсан бидің кезінде айтқан толғаулары, нақыл сөздері, билік, төрелік сөздері ел ішінде күні кеше көп айтылатын. Уақыт өткен сайын оларды жадында ұстап айтып отыратындар азайып барады.

Тоқсан би қай мәселені (дау-данай) шешуде болмасын қара қылды қақ жарған, өте әділ, көпшіл, қоғамшыл болған адам. Содан болса керек, шөп шамалы шыққан жылдары малдарын Уақ, Қанжығалы, Атығай, Қарауыл елдеріне жайлауға шығарады екен. "Тоқсан жылқысына жайылатын жер сұрай жібереді", - деген хабар келсе, қандай сараң бай болмасын бетін қағып көрмепті. Бұл, әрине, Тоқсан бидің өте беделді, парасатты адам болғанын көрсетеді.

III. ТОҚСАН БИДІҢ ЗИРАТЫН ІЗДЕП ТАБУ

Міне, осындай парасатты Тоқсан атамыздың қай жерде жерленгені көп жылдар бойы белгісіз болып келеді.

Алдай Жабай батырдың балалары Сексен мен Тоқсанның қорымдары (зираттары) Жамбыл ауданының Талпын (Сексен), Қарағаш (Тоқсан) ауылдарында. Сексеннің бейіті өзінің қорымында. 1995 жылы туыстары оның бейітінің басына ескерткіш қойып ас берді. Ал Тоқсан өз қорымында жерленбеген. Ауызша әңгіме деректері бойынша, Тоқсан би бір дауды шешуден келе жатып жол үстінде қайтыс болады. Денесі Атбасар қаласы маңына жерленеді. Бұл туралы Зәркөш Тақыров ақсақал "Солтүстік Қазақстан" газетінде жазды да. Тоқсан бидің Атбасар жағына талай дауға барып келіп жүргені рас. Бірақ оның сол жақта қайтыс болып жерленгені шындыққа жатпайтын еді..

Сол "Солтүстік Қазақстан" газетінің 1998 жылғы 28 қазан күнгі санында Целинный ауданындағы Чистополье селосының тұрғыны газет оқырмандарына танымал тілші Дүйсенбі Қазыбектің "Тоқсан би туралы бірер сөз" атты мақаласы басылды. Тоқсан би туралы айта келіп, ол былай деп жазады: "Тоқсан би сапарда (жолда) жүріп өліпті деген сөз дұрыс емес... Шындығына жүгінсек, Тоқсан бидің зираты "Западное" селосынан (Целинный ауданы) 2-3 шақырым жерде" деп жазады да дәлелдерін келтіреді. – Керей руында Тоқсан би деген адам болған, зират сол кісінікі. Ал осы жер Уақ елінің жері екен. Бірақ Керей-Уақ бір туғандықтан, жерді кезектесіп жайлаған ғой. Көбіне Тоқсан би иелік еткен. Көктемде көшіп келіп, күзге дейін осы өңірді жайлау етіп, малдарын бағып жүріпті. Бір жылы Тоқсан қатты сырқаттанып, төсек тартып жатып қалады. Өлерінен екі күн бұрын балалары мен туыстарын жинап: - "Мен енді көп жасамаспын.

Олай-бұлай боп кетсем, сүйегімді Есілдің арғы бетіндегі Қарауыл-Төбеге қойыңдар”-деп өсиет етсе керек... Міне, Алланың жазуымен Тоқсан биге топырақ осы арадан бұйырыпты” - деп еді Қазыбек шал” - деп жазады автор. Мақала авторының Тоқсан би бейіті жайында тағы бір дәлел мынау:

1964 жылдың маусым айында осы ауылға Сәбит Мұқанов келді. Қасында ақын Еркеш Ибраһим мен “Көкшетау правдасы” газетінің меншікті тілшісі болды. Қонақтар ескілікті әңгімені көп білетін Жанахметтің Қанапиясының үйінде түстенеді. Таңертең қонақтар аттанарда Қанапия: “Әй, Сәбит! Ұмытып барады екенмін. Сенің атаң Тоқсан бидің зираты осы арадан 10-12 шақырым жерде. Басына барып, құран бағыштатпайсың ба? - деді.

- Күні кешегіге дейін Тоқсанның зираты қай жерде екенін білмеуші едім. Кеше Кенжеахмет көрсетті. Аят оқып, бет сипадық. Жарықтық бір аунап түскен шығар, - деді Сәбең”.

Мақала авторы одан әрі Сәбең мен Қанапия қарттың осы әңгімесіне куә болған, қазір көзі тірі адамдардың есімін айтады. Олар-Тасмағамбет Айсенов, Сейітқұл Бозкенов, Баймұрат Оразбеков, Сембай Жұмабаевтар.

Тоқсан бидің зиратын тап басып айтып беретін адамдардың (қазіргі көзі тірісі) да естігендерін айтады. Олар-Шотбай Кәріпалұлы, Есләм Семейбойтегі, Бейітқұл Сейтекеұлы, Көккөз Кенжетайұлы.

Автор өзінің мақаласын былай аяқтапты:

“Ал енді Тоқсан би сияқты адамдардың аттары неге ұмыт қалуға тиіс? “Западное” селосы Тоқсан есімін алуға өзі сұранып тұрған жоқ па? Құдайға шүкір аталмыш селода 60-65 отбасы бар екен. Өздері бір ауыл ғой. Ендеше тезге салып, облыстық мәслихаттың алдына мәселені тікелей қоятын кез жетті”.

Міне, осы мақала Тоқсан атамыздың бейітінің нақты тұрағын анықтап бергендей болды. Осы мақаламен таныс-

қаннан кейін осы жазылып отырған кітаптың авторлары сол атамыздың жақын ағайын-туыстарымен, лауазымды адамдармен сөйлесіп сол бейіт тұрған жерге барып көру қажеттігін айтып жар салды. Тіпті бұл мәселе туралы "Солтүстік Қазақстан" газетінің 1999 жылғы 25 тамыздағы санында Социал Жұмабаевтың "Тоқсан бидің бейіті ескерусіз қалмасын" деген мақаласы да жарияланды. Бірақ көпке дейін ешкім қозғала қоймады.

Тек 2000 жылдың 26 маусымы күні сол Сексен, Тоқсандардың ағайыны Серікбай Қазыбеков өзінің жеке "Волгасымен" бізді алып сол Целинный ауданындағы жоғарыда айтылған Тоқсан бидің бейітін тауып алып көруге ниет білдірді. Біз облыстық ақпарат және қоғамдық келісім басқармасынан Целинный ауданы әкімінің орынбасары Нұржанова Жамал Рақымбекқызының атына хат жаздырып алдық та қасымызға Көкен Бекжанұлы Қопышев ақсақалды ертіп, төрт кісі тәңертеңгі 6 жарымнан Целинный ауданына жол тарттық.

Біз отбасын алдымен аудан әкімшілігінің үйіне тіредік. Бізді әкімнің орынбасарлары Жамал Рақымбекқызы Нұржанова және Алтынбек Тоғайұлы Абдуллаев қарсы алды. Бұдан кейін аудан әкімі Серік Ермешұлы Сүлейменовтың қабылдауында болып, келген шаруамызды айттық. Әкім бізге сәт сапар тілей отыра, аудан тарапынан қандай да болсын көмек беруге дайын екенін айтып, орынбасары Абдуллаевқа бізге көмектесуге нұсқау берді. Анықталатын болса, Тоқсан бидің зиратын қамқорлыққа алатынын, түбінде, құдай қаласа, не ауданға, не Заподное селосына Тоқсанның есімін беруге іс-қимыл жасайтынын да айтты. Біз әкімнің бөлмесінен Серік Ермешұлының ұлттық мінезіне, ұлттық зерделігіне риза болып шықтық.

Біздің Тоқсан атамыздың бейітін іздестіру уақытымызды қысқартуға Алтынбек Тоғайұлы көп көмегін тигізді. Өйткені газетте жазылған Тоқсан би зиратын біледі деген адамдардың біразы (оның ішінде Дүйсенбі

Қазыбек те) бұл дүниеден өтіп кеткен, қалғандары әр ауылда тұрады екен. Осы адамдармен кездесуді ұйымдастырған Алтынбек ініміз болды. Селолық округтер әкімдеріне телефон шалып, кейбіреулерін әкімшілікке алдырса, кейбір әкімдерге көмектесуді тапсырды.

Осындай көмектің арқасында біздің бірінші кездескен адамымыз аудан орталығынан 70 шақырымдай қашықтықтағы "Стерлитамақ" ауылының тұрғыны 73 жастағы Сейітқұл Сейтенұлы Бозкенов болды. Ол кезінде ел басқарған, тоқығаны көп, сөзге жетік адам екен.

- Ол кезде Тоқсан би зиратының жанында Меңгезей ауылында тұратын едік, - деп бастады әңгімесін Сейітқұл ақсақал,- менің бала кезім, бір күні әкеміз үйге қатты ренжіп келді. Тоқсан би бейітінің үстіне, биік төбе болғандықтан, жер қыртысын зерттеушілер болса керек, темірден биік қылып жасаған белгі қойыпты. Аруақты қорладындар деп әкеміз солармен ұрысысып келген екен. Тоқсан бидің атақты, киелі адам екенін, зиратының сол арада екенін әкемнен сол жолы бірінші рет естідім.

Содан бері де, міне алпыс жылдай уақыт өтті. Тоқсан би зираты жатқан төбені "Тоқсан би төбесі" деп атайды. Сол жерге жақын ертеде су диірмені болды. Ел оны "Тоқсан би диірмені"- деп атады. Ол кезде осы маңайда жалғыз диірмен осы болды. Үн үктіруге келген жұрт зират басында аят оқып, "тие берсін" айтып өтетін. Әкеміз, басқа да ауыл ақсақалдары зираттың иесіз, күтусіз жатқанына ренжитін. Бұл жер Жансары Уақтың жері ғой. Әкеміздің айтуынша, Керей Тоқсан би де осы араны жайлау қылып, көктемнен күзге дейін осы жерде болады екен. Бірде қатты ауырып, өзін осы төбеге жерлеуді таманат етеді. Осы төбеден 3-4 шақырым жерде үлкен зират болса да, осы жерді қалауының себебін сұрағанда: "Бұл жер түбінде тоғыз жолдың торабы болды келешек ұрпақтарым осы арадан өткенде, мені естеріне алып, дұғаларын оқыр" - депті дейтін.

Өздеріңіз көріп отырсыздар, аруақты бидің айтқаны келіп, зираттың түбінде Алматы-Екатеринбург, Жезқазған-Қызылжар, Қостанай-Көкшетау тас жолдары табысып, әрлі-берлі жолаушылар ағылған жерге айналды. Шынын айтайын,-деді одан әрі ақсақал,-Тоқсан би сияқты біртуар адамның елі-жұрты, туыстары жоқ па, зиратты неге иесіз қалдырды екен деп ойлайтынбыз. Сіздің Тоқсан бидің қайда жерленгенін білмейтіндеріңізді білгіміз жоқ.

- Тоқсан бидің зиратын көрсетіңіз,- дегенімізде:

- Көзім қазір өте нашар көреді. Сіздердің жүздеріңізді де анық көре алмай отырмын. Мынау көрші Возвышенка ауылында Сайран Көкдайұлы деген немере інім және Қажымұрат Оразбекұлы, Сембай Жұмабайұлы деген азаматтар бар, олардың бәрі де зиратты біледі. Мен айтты деңіздер, сіздерге зиратты көрсетеді,-деді. Сейітқұл ақсақалмен есендік айтысып, айтқан ауылына келдік. Сайран деген азамат өте парасатты адам екен. Алыстан келген екенсіздер деп, қонақжайлық танытып жақсы қарсы алды. Сембай деген жігіт жол жүріп кеткен екен. Сайран мен Қажымұрат екеуі Тоқсан би жайында білгендерін айтып, өз мәшіндерімен жол бастап Тоқсан би зиратына бастап алып келді. Зиратты алғаш көргенде әрқайсымызды бір сәт үнсіздік билеп, әрқайсымыз өзіміздің ішкі сезімімізбен болдық. "Жарықтық-ай, осы жерде екенсің ғой!"-деп Көкен Бекжанұлы құран сүрелерін оқыды. "Өшкеніміз жанып, өлгеніміз тірілді" деп, қазақ осындайда айтқан ғой деп ойладық.

Осылай іздестіру жұмысын сәтті аяқтап, бабамыздың бейітін тауып қуанып, күн соңында әкімшілікте Алтынбек інімізбен қайта кездестік. Рахыметімізді айтып, батамызды бердік. "Алтынбек деген атың затыңа сай екен" - дедік.

Осы сапарымыз сәтті аяқталғаннан кейін облыстық "Қазақ тілі" қоғамы мен "Ақсақалдар алқасының" мү-

шелеріне көрген-білгенімізді түгел айтып жеткіздік. Тоқсан бабамыздың зиратын тауып, көзімізбен көргенімізді облыстық "Солтүстік Қазақстан" газетіне жазып, бүкіл облыс жұртшылығына хабарладық.

Ескерткіш орнатып, ас беру

Ендігі мақсатымыз қалайда намысқа тырысып осы алыс бабамыздың бейітін қоршап, басына ескерткіш тас орнатып, оның ұрпақтарын, туыс-жекжаттарын, басқа да зиялы азаматтарды жиып сол "Тоқсан би" төбесінде ескерткішті ашу рәсімін жасап, дұға оқытып, ас бару болды. Біздің бұл ойымызды қаламыздағы көпшілікке белгілі парасатты Зағыпар Байқуанышев ақсақал қолдады. Ол кісі бізбен бірге облыстық "Қазақ тілі" қоғамының төрағасы Қосыл Омаровқа, облыстық халық сотының төрағасы Бекет Тұрғараевқа барып, мән-жайды айтып, осындай ұлағатты іске көмектесіңдер деп мәселені тура қойды.

Бұл жерде облыстық соттың төрағасы Бекет Тұрғараевтың тамаша ұлтжанды, көзі ашық, парасатты азамат екенін атап өткеніміз жөн. Бұл кісі бізді тыңдап алысымен бейітке шойыннан қоршау жасауды, ескерткіш тасты дайындатуды, тіпті сол бейіттің жанынан киіз үй тіктіріп ас бергізуге көмектесетінін бірден айтып, уәдесін берді және сол уәдесін толығымен орындады. Осы арада қысқаша осы кісінің қызмет жолын айта кеткеніміз жөн.

Бекет Тұрғараұлы Тұрғараев 1974 жылы Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық университетінің заң факультетін бітіргеннен кейін 1975-1987 жылдары Шымкент облыстық сотының мүшесі, 1987-1992 жылдары Шымкент қаласындағы Держинский аудандық сотының төрағасы, 1992-1996 жылдары Оңтүстік Қазақстан облысы сотының төрағасы болып істеген. Ал,

1996-1998 жылдары ол Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының басқарма бастығы, 1998-1999 жылдары Әділет министрлігінде Соттардың қызметін ұйымдастыру департаментінің директоры қызметін атқарған. Міне, осындай мол тәжірибеге ие болған білікті маман 1999 жылдың 16 қарашасынан біздің Солтүстік Қазақстан облыстық сотының төрағасы болып тағайындалған. Оған 1989 жылы Қазақ КСР-інің еңбек сіңірген атағы берілген. Ол қазірде республика Әділет министрлігінің біліктілік алқасының мүшесі.

Бекет Тұрғараұлы өз ісінің тәжірибелі де білікті маманы. Ол тек өзі басқарып отырған облыстық сот жұмысын тыңғылықты да білікті атқарып қана қоймай еліміздегі бүкіл соттар жүйесінің ісіндегі жетістіктер мен кемшіліктерді саралап, өз ойларын, ұсыныстарын баспасөз бетінде жариялап отырады. Мысалы ол "Егеменді Қазақстан" газетінің 2000 жылғы 18 маусымындағы санында "Сот беделі-мемлекет беделі" атты көлемді мақаласын жариялап, сот реформасының барысы хақындағы ойларымен бөлісті. Мұнда ол судьялардың адалдығы мен біліктілігіне көп көңіл бөлген.

Міне, осындай адам Тоқсан бидей қара қылды қақ жарған әділ, тура, білікті бидің зиратын қоршап, белгі ескерткіш тас қоюға жан-тәнімен көмектескені заңды да еді.

Осындай жұмысқа Целинный ауданының әкімшілігі де өз көмегін аяған жоқ. Олар сол қоршауды және ескерткіш құлпытасты орнатуға көмектесті. Ас берілетін күні төбе басына киіз үйлер тігіп, астық жабдықтарын дайындады.

Нәтижесінде осы 2000 жылдың 25-тамыз күні Тоқсан би бабамыздың басына құлпытас қою салтанаты өткізілді. Осы салтанатқа өзіміздің облыстың бірнеше аудандарынан, Ресейдің Түмен, Омбы облыстарынан аруақты бидің ұрпақтары, туыс-жекжаттары, зиялы азаматтары жиналды. Облыс орталығы Қызылжар қаласынан 40-50 адам

келді. Целинный ауданынан да бірсыпыра адамдар жиналды. Облыстық соттың төрағасының шақыруымен барлық аудандық соттардың төрағалары қатысты.

Салтанатқа жиналғандар ең алдымен төбе басындағы бейітке келіп, тізе бүгіп Тоқсан би бабамызға арнайы бағышталып оқылған дұғаларға қатысып қолдарын жайып, беттерін сипады. Қызылжардан келген Абылай имам, Көкалажар, Чистополье мешіттерінің имамдары Шүкірат Қадыртегі мен Нұрлан Әбенұлы бірнеше мәрте дұға оқыды.

Қабір басында ескерткіш құлпытасты ашу рәсімі өткізіліп, онда Целинный ауданының әкімі Серік Сүлейменов, халықаралық "Қазақ тілі" қоғамы облыстық ұйымының төрағасы Қосыл Омаров, облыстық соттың төрағасы Бекет Тұрғараев, абзал ақсақал Зағыпар Байқуанышев, Жамбыл аудандық мәслихатының хатшысы Таңат Сүгірбаев арнайы алып келген шежіреші қарт Зәркөш Тақыров, туыстары атынан бидің бесінші ұрпағының әулетіне келін боп түскен Зайда Файзуллина сөз сөйледі. Ал Тоқсан бабаның шөбелегі жеті жасар Зарина Файзулина бабасына арнап бір шумақ өлең оқып жиналғандарды тәнті қылды.

Сөйлегендердің ішінде әсіресе Бекет Тұрғараұлының ойлы да парасатты сөзі барша жиналғандарды ұйытып тастады. Оның сонау Ордабасындағы Төле, Қазыбек, Әйтеке билердің кеңесінен басталған ұлы татулық, ынтымақ күш-қуатын солардың ізін басқан Тоқсан биге, одан бүгінгі қазылар тірлігіне дейін сызылта, өуездендіре әңгімелегені бәрімізге ұнады. - Әр сөзі алтын болған, асыл баба басына перзенттік тағзым етемін-деді ол. - Біз, бүгінгі қазылар, солардан үлгі алып, туралықтың жолынан таймауға тиіспіз!

Оның бұл ұлағатты сөздерін басқа жұртпен бірге облыс аудандарының соттарының төрағалары да тыңдап отырған болатын. Әлгі ұлағатты сөздер оларға да нұсқау іспетті естіліп, зор әсер қалдырғаны сөзсіз.

Құлпытас (орнату) ашу салтанатына жиналған Сексен, Тоқсан Жабай ұлдарының көп туыстарының ішінде Сексен батырдан тараған ұрпақ өкілі, өзі де қазір сексен жастан асқан соғыс және еңбек ардагері Қызылжарлық Мәлгаждар қарт, Жамбыл ауданындағы Талпын

ауылының тумалары қайнет әулетінің ұрпақтары Боташ, Нұржан Қайнетовтер, Ескене Керей ұлдары ағалы-інілі Серікбай мен Махмет Қазыбековтер, Түмен облысынан келген қарт Қапез Бекімов, белгілі қызметкер марқұм Файзолланың Әбуінің үлкені Жеңіс бастаған ұлдары әулетімен болды.

Төбе етегіндегі киіз үйлерде би атаның асына арнайы сойылған жылқы, қой еттері дастарханға қойылып, дұға бағышталды. Зағыпар Байқуанышев пен Серікбай Қазбековтар бөлек кигіз үй құрғызып, өз дастархандарынан арнайы ас берді. Ас үстінде Зағыпар ақсақал:

- "Жарықтық, жақсының аты өлмейді деген осы емес пе? Жасы-кәрімізді аруағы желеп-жебеп жүрсін. Өзіңе-өзің кәміл бол, халқыңа әділ бол, жауыңа қатал бол, досыңа адал бол!деп толғанып батасын берді.

Жиналған жұрт топ-тобымен би атамыздың бейтіне қойылған ескерткіш құлпытастың жанында ескерткішке суретке түсті. Қара сырмен сырланған кең де биік шойын қоршаудың ішіне орнатылған кісі бойынан асатын табиғи жақпар тастан жасалған құлпытаста ойылып жазылған мынадай сөздер көзге жылы ұшырап, әр адамды ойға қалдырады:

"Тоқсан би Жабайұлы. Алдай атасы

Керей руы. XIX ғасыр.

Ер Сырымдай халқыңның көсемі бол,

Тоқсан бидей үш жүздің шешені бол!

Сегіз сері."

Сонымен қатар сол биік төбенің басындағы бейіттің үстіне орнатылған ай осы бейіттің қасынан өтетін тас жолдан өткен-кеткен жолаушыға анадайдан көрінеді. Енді Тоқсан бабамыздың дүниеден өтерде айтқан сәуегейлік көрегендік сөзі шындыққа айналып төбесінде күмістей айы жарқыраған баба бейітінің қасынан өткен жолаушылар оған тағзым етіп, иектерін сипап өтеді, білетіндері арнайы аялдап дұға оқып, сауап алатындары сөзсіз.

IV. ТОҚСАН БИДІҢ КИЕЛІЛІГІ

Ел аузында Тоқсан бидің шешендігімен қоса киелілігі, көріпкелділігі жайлы да аз айтылмайды.

Керей-Уақ рулары қоныстанған қазіргі Жамбыл және Мамлют аудандарына қарасты жерлерден Ресей патшалығы "Ащы белдеу" деп айтатын жаңа шекара жүргізіп, қазақтарды ата қоныстарынан айырғаны, Сөйтіп Ресей өзінің шекарасын ресми түрде Есіл өзені бағытына (шығысқа) қарай 200 шақырымға дейін кеңейткенін тарихтан білеміз. 1773 жылы құрылған Орта жүз хандығының құрамындағы Солтүстік Сарыарқа қазақтарының Қызылжар уәләтының (даласы) шорасы (ханы, өлке басшысы деген мағынада. Авторлар.) Шақшақ Көшекұлы мен уәләяттың төбе биі Тоқсан би осы қиын кезеңде жерінен айрылған қазақтарды жаңа жерлерге қоныстандырып, жер бөліп беріп елге қамқор болған екен. Бірде Тоқсан би қолында билігі, мол жері бар, үстемдігі жүріп тұрған бір адамнан жерсіз қалған Нұралы, Нұрымбет аталарына жер беру туралы өтініш жасайды. Ол адам Тоқсан бидің өзін де дұрыс қабылдамай, жер беруден үзілді-кесілді бас тартады. Тоқсан би аулына жетпей әлгі адамның екі бірдей баласының кенеттен қайтыс болғанын естиді.

Бұл ел аузындағы көнеден келе жатқан Тоқсан бидің киелілігі туралы кең тараған әңгіменің бірі. Біз енді көзбен көріп, құлағымызбен естіген, тікелей куәсі болған жәйіттерге тоқталайық.

Тоқсан би бейітінің қай жерде екенін алғаш айтқан Целинный ауданы, Стерлитамақ аулының 73 жастағы тұрғыны Сейітқұл Бозкенов ақсақалдың әңгімесінен үзінді келтірейік:

— Тоқсан би бейітінен 3-4 шақырым жерде Меңгезей дейтін ауылдың үлкен қорымы болса да, Тоқсан би өзін осы төбеге жерлеуін өсиет етеді. Неге екенін

сұрағанда, бұл жер болашақта тоғыз жолдың торабы болады, ұрпақтарым осы арадан өткенде дұғасын оқып өтер дейді. Ақыры айтқаны келіп, бейіт жанынан үлкен тас жол етеді.

— XIX ғасырдың аяғында,-дейді Сейітқұл ақсақал Тоқсан бидің киелілігі туралы әңгімесін жалғастырып,- осы араға қара шекпенділер (переселенцтер) көшіп келіп, қала тұрғызып, Тоқсан би бейітінің тұсында Есілдің жағасында су диірменін салды. Шынын айтсақ, осы өңірдің халқын бір ғасыр уақыт асыраған осы диірмен болды. Ат жетер жердегі ауылдар осы диірменге бидайларын үккізді. Тоқсан бидің бейіті осы дейірменге барар жердегі жолдың аузында болғандықтан диірменге келген жұрт "тие берсін" деп, дұғаларын оқиды. Ел ішінде мынадай әңгіме тарайды, бірде диірменге үн үктіруге келген бір адам бейіт жанынан дұға оқымай өтеді, сол жолы диірмен сынып қалып ұнын үктіре алмайды. Осы сияқты сәтсіздіктер 2-3 рет болғасын бұны естіген басқа үн үктірушілер Тоқсан би аруағына сыйынбай диірменге өтпейді екен.

— Ел ішінде-дейді Сейітқұл ақсақал, - Тоқсан би бейітіне тәуіп етіп, аруағына сыйынып нәресте тілеген аналардың және қасіретті адамдардың тілегінің орындалып жататыны туралы да әңгімелер бар.

Қазір қиын уақытта Тоқсан бидің бейітін іздестіру, бейіт басына белгі қою, ас беру, Тоқсан би мұрасын, шежіресін жинастыру, осы кітапшамызды шығару сияқты жұмыстардың ешқандай іркіліссіз, уақытында сәтті аяқталып отырғаны да Тоқсан бидің киелі адам екендігінен деп ойладық. Тіпті, кейін осы бағыттағы бастаған әр ісіміздің міндетті түрде орындалатынына шүбә келтірмеуге айналдық.

Тоқсан бидің бейіті табылғасын облыстық "Қазақ тілі" қоғамында бейіт басына ескерткіш орнату, ас беру

және тағы басқа Тоқсан биге байланысты шараларды ұйымдастыру үшін ынталы топ құрылды. Осы топтың бірінші отырысында бейіт басына белгі қою үшін демеуші іздеу туралы әңгіме болғанда осы топтың мүшесі Зейнолла Әлімжанов:

- Біздің Солтүстік өңірдің бізге жеткен тарихы бойынша Қызылжар уәләятының бірінші төбе биі Тоқсан би болса, қазіргі Солтүстік Қазақстан облыстық соттардың төрағасы, яғни төбе биі Бекет Тұрғараев деген азамат. Оның үстіне ол кісі парасатты, ұлтжанды, өресі кең адам, сол кісіге барып демеушілік көмек сұрау керек, - деді. Сол арада көңілге қонымды ұсынысты тегіс қолдап, Көкен Көпішев, Зағыпар Байқуанышев, Серікбай Бірімжанов және осы кітаптың авторлары облыстық соттың төрағасы Бекет Тұрғараевтың қабылдауында болдық. Бізді ізеттілікпен қабылдаған облыстық соттар төрағасы бейіт басын бекіту, табиғи тастан құлпы тас орнату, ас беру жұмыстарын өздері атқаратынын және осы істерді бір ай ішінде орындайтынына сендірді. Ақыры бір ай емес, осы сияқты ауқымды, әжептәуір қаражат қажет жұмыстарды жиырма күн ішінде бітірді.

- Целинный ауданына бейіт басында ас беру жабдығымен барған облыстық "Қазақ тілі" қоғамының төрағасы Қосыл Омаровқа және осы қоғамның ақсақалдар алқасының төрағасы Жақсылық Ысқақовқа ауданның әкімі Серікбай Сүлейменов: "Біздің ауданның кәсіпкерлері, шаруа ұжымдары отқа қарап отырған жоқ, бейіт біздің жерде болған соң, ас беру шығындарын өзіміз көтереміз, асқа сойылатын жылқы да, бейіт басында құрылатын кигіз үйлер де бізден болады, - деген. Ақыры дәл осылай болды.

- Бейіт басында ас беру 25 тамызға бекітілген болатын. 20 тамыздан бастаған жаңбыр дүркін-дүркін жауып, шаруа адамдарының, егіншілердің еңсесін түсірді. Ас беретін күн қандай болады екен деген ой бәрімізді мазалады. Ақыры ас беретін, 25 тамыздың

күні күн шайдай ашық, желсіз тынық болды. Толассыз жаңбырдан кейінгі ашық күн асқа жиналғандардың көңіл күйін көтерді. Асқа бара жатқанда ылғалдың көптігінен тас жолдың бойында иіріліп тұрған комбайндар қайтар жолымызда егін оруға кіріскенін көрдік.

- Қазан айының 16 күні Тоқсан бидің ата қонысы Жамбыл ауданындағы Қарағаш аулына жолға шықтық. Мақсатымыз-Тоқсан би туралы ел ішінен деректер жинау, шежіресін жинастыру. Екі-үш күннен бері жапалақтап жауған қар бір толастамай тұрған. Үйден шыққанда жауып тұрған жапалақ қар Петерфельд селосына жетпей "жолдарыңа бөгет болмайын" - дегендей басыла қалды. Қарағаш ауылы асфальт жолдан бір шақырымдай ғана болғанмен, ауыл шашыраңқы орналасқан. Біздің іздеп келе жатқан үйіміз-Тоқсан бидің бесінші ұрпағы Сағындықтың үйі еді. Асфальт жолмен ауыл тусына жақындай бергенде, алдымыздан жолды кесіп ауыл жаққа кетіп бара жатқан бір адамнан Сағындықтың үйін сұрадық. Әлгі адамның: "Сағындық менмін, үйге жүріңіздер, ағалар," - демесі бар ма.

Осындай құбылыстарды Тоқсан бидің киелілігі демеуге лажық жоқ.

- Мен Сағындықтың әкесі Рыскелдіге 1943 жылы қосылдым. Содан бері отағасымның ата қонысы осы Қарағашта тұрамыз. Бұл үй Тоқсан би атамыздың шаңырағы. Сондықтан ауыл киелі шаңырақ деп сыйлайды. Осы уақытқа дейін әскер қатарына алынған балалар біздің үйден дәм татып аттанады, - деді Кәмеш ана бізбен әңгімесінде. Міне, Тоқсан бидің киелілігі, тіпті әулиелілігі келтірілген мысалдардан көрініп тұрған жоқ па?!

V. ҚОСЫМША

Қара би мен Арғын Жәнібек

Екеуі де Орта жүз Қошқарұлы Жәнібек 13 жасқа келгенде Қара би деген аузы дуалы, өзі білімді би бар деген даңқын естіп, содан барып бата алуға жолға шығады. Бұл қазақ пен қалмақтың жауласып жатқан кезі болса керек. Бұлардың баратын жолын қалмақтар басып алып, олар өте алмай үйіне қайтып келіп үш жыл жатады.

Төртінші жылда жол ашылып, 16 жасар Жәнібек Қарабидің еліне келеді. Қарабидің ауылына жолыққан біреу сыртынан "анау көшіп бара жатқан көш соның ауылы" дейді. Артынан барып сәлем бергенім әдепсіздік болар деп, Қара таудық айналым жолымен алдынан шығып, атынан түсіп, күтіп отырғанда, қасында 30-40 нөкері бар, жағын жібек орамалмен таңған 90 жастағы Қара биді көріп, қол қусырып сәлем береді. Сәлемін алып, жас жігіттен:

- Шырағым, кімнің ұлысың? - деп сұрайды қарт Қара би.

- Қошқарұлы Жәнібекпін, ата-деп жауап береді.

- Мен сені осыдан үш жыл бұрын күтіп едім, неге кешіктің? - Жәнібек себебін айтады. Қара би сол жерге көшін тоқтатып, үйін тіккізіп, Жәнібекке қонақасын беріп, ертеңіне:

-Не қалайсың, шырағым-дейді қарт би.

-Сізден бата алайын және өз аузыңыздан өсиет боларлық сөз естиін деп келіп едім, - дейді Жәнібек. Сонда Қара би батасын беріп, былай деген екен:

Бедері жоқ қамқордан

Берік тоқылған қамқа артық.

Берекесі жоқ ағайыннан

Берік сөйлескен жат артық.

Жаманға жақыным деп қайрылмағайсың

Алаштың жақсысынан айрылмағайсың
Жаманды жақыным деп қайырылсаң,
Алаштың жақсысынан айрыласың.
Өгізді өрге сүйресең-қанатың талар
Қанатың талған соң, қарға мен құзғын алар.
Пайданы алыстан қылғайсың
Залалды жақыннан қылғайсың
Тышқан да інінің айналасында оттамайды
Оны да есіңе алғайсың.
Қайтып кірер есікті
Қатты серпіп шықпағайсың.
Қайтып көрер досыңа
Қайрылмастай сөз айтпағайсың.
Ол кім десең-сүйек болатын
Су сүзілмейтін, сүйек үзілмейтін.
Осыны есіңе ала жүрсең
Ешкімнен кем де, қор да болмассың, -
деп қайтарыпты.

Қара биден ел аузында қалған сөздері

Жігіттіктен не пайда,
Ат мінбесең қатырып.
Жау жеңбесең жапырып.
Қырмызы киіп, қыз құшып,
Басындағы дәуренді
Өткізбесең сыпырып.

xxx

Қызыл тілін безеніп
Шешен жігіт дауда ойнар.
Ақ балтырын түрініп
Палуан жігіт тойда ойнар.

Баданасын киіп ап
Бар қайратын жиып ап
Жасыл туын көтеріп
Шашақты найза қолға алып
Батыр жігіт жауда ойнар.
Дастарханын кең салып
Жомарт жігіт күнде ойнар.
Баданасын кие алмай,
Жауға батыл тие алмай
Бедрей бетпақ үйде ойнар
Орынсыз жерде көп сайрар.

xxx

Жабай шешеннің Бірәнға айтқаны

Қара қылды қақ жарған Қара бидің баласы Жабай шешен билік құрып тұрған шағында ауылында елу бес жасқа келген Бірән дегеннің әйелі өледі де үш баласы жетім қалады. Кедейге бұдан ауыр қайғы жоқ. Жабай шешен Бірәнға көңіл айтып біраз отырған соң:

-Қайғырма, бір айдан соң қатын аласың-депті:

Көшкен елге қошқар кездесер
Қатыны өлгенге қалың сор кездесер
Бай болатын жігітке
Жақсы қатын, жүйрік ат кездесер
Кедей болатын жігітке
Жалқау қатын, ажалды мал кездесер.
Басы өспейтін жігітке
Бедеу қатын кездесер
Биік дөңнің үстіне шықпа,
Қайғы кіріп, ісің кетер
Өгізді өрге салма күші кетер
Биік таудың басына шықпа,
Үйің қасыңа келер.

Қатыны өлу би, болыс пен
Хан төренің де басынан келер.
Бірөн қатын алған соң Жабай биге барыпты.
-Қайырлы ұзағынан болсын,-депті Жабай би, және:
Бала үйдің базары,
Қыз үйдің жасауы,
Жаңа түскен келіншек
Жақса болса-мереке,
Жаман болса-келеке.
Атты айында мақта,
Қатынды жылында мақта.
Ол-үйретпеген бір үйдің асауы-деген екен.

Зағыпар Байқуанышев

Зағыпар ақсақал жасының егделігіне қарамай Тоқсан би бейітінің басына ескерткіш орнатып, ас беруге уақыты бөліп көп еңбек сіңірді.

Зерделі қарт бейіт басына аталас туысы Серікбай Қазбековпен бірге кигіз үй құрып, өз дастарханынан ас берді.

"Ақылды қария-ағынды дария", - дегендей асқа жиналғандарға Тоқсан би әулеті атынан алғыс айтып, ақ батасын берді. "Ауылыңда қария болса, жазып қойған хатпен тең" - деп, те тегін айтылмаған ғой, ақсақалымыздың өткен өмірден көргені де, тоқығаны да аз емес. Енді саны азайған саналы қартымыздың өмір-дерегінен хабардар етейік.

Зағыпар ақсақал 1922 жылы Солтүстік Қазақстан облысы, Жамбыл ауданының "Кенже" аулында туған (қазір ол ауыл жоқ). Ұлы атасы Төрежан, әкесі Байқуаныш Керей руы, Нұралы атасының атақты, беделді адамдары болған. Әкесі Байқуаныш Кеңес өкіметіне дейін және кейін де ауылдық болыстың болысы, Кеңес Төрағасы болған. Кеңес өкіметі орнағасын 1928 жылы "Кенже" ауылын ұйымдастыруға қатысқан. 1930 жылдары ауданның

белсенділері бай тұқымы деп, "халық жауы" қатарына жатқызып қудалай бастайды. – Бұрыннан науқас әкеміз осы жылы қайтыс болып, артында қалған балаларын шешемізбен бірге "халық жауының отбасы" деп, "Бай-қала" (Қазіргі Темирязов ауданы, "Жарқын" ауылынан 3-4 шақырым жерде болған) деген жерге қамауға алады. Осы жерден біреулердің көмегімен 1931 жылы Ресей жеріне қашып кеттік,- дейді Зағыпар ақсақал өткен өмірін еске алып, - Сол кеткеннен Ресейдің Қорған, Түмен, Омбы облыстарында 1946 жылға дейін болдық. Өзім 1942 жылы Ұлы Отан соғысына алынып, 1945 жылы желтоқсан айына дейін әскери қызметте болдым. 1946 жылдан бастап Соколов ауданының Сивкова, Дубровный мектептерінде мұғалім болдым. Қызылжар қаласына 1958 жылы көшіп келдік,-дейді.

Атақты Біржан сал және қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, ғалым-профессор Темірғали Нұртазиндердің аталас туыс екенін мақтанып сезіммен айтып отырады. Біржан сал мен атасы Төрежан немерлес туыстығының үстіне дос болған екен. Сол достық балаларының арасында да жалғасып, қатынасып жүріпті.

- Біржан салдың Теміртас деген баласы 1935 жылдары Түмен облысының Ялуторь ауданында отырған біздің үйдің жанына көшіп келді. Ол жақта (Көкшетау жағында) Теміртастың бақталастары байдың ұрпағы деп көрсете берсе керек. Бізбен бірге бірер жыл отырғасын әңгіме басылған шығар деп қайтадан Көкшетау жеріне кетіп еді, арада бір-екі жыл өткесін Қазан ауданының біз отырған "Бірлік" колхозына қайтадан көшіп келді. Осы жолы "халық жауы" деп ұстамақшы болып жатқан жерден қашып келген екен. Теміртас зор денелі, балуан, көрікті, өнерпаз, ерекше жаратылған адам еді. Біреулер хабарлады ма, 1940 жылы осы колхоздан ұстап алып кетті. Артынан естісек, 10 жылға соттаған екен. Сол кеткеннен түрмеден оралмай, қайтыс болыпты. Қазір Мұқаметқали деген баласынан ұрпақтар бар, - деп аяқтады Теміртастуралы әңгімесін Зағыпар ақсақал.

Суретте Токсан би бейітінің басына қойылған ескерткіш. Ескерткішті жасатқан Солтүстік Қазақстан облыстық сотының төрағасы Бекет Тұрғараев. Ескерткіш облыс жеріндегі Жамантаудың жақпар тасынан өңделіп жасалған.

Ескерткіш тастың биіктігі 2,5 метр, ені 80см., қалыңдығы 50см.

Бейіт әр қабырғасы 8 метр сом темірмен төрт жағынан қоршалған.

Ескерткіш облыстық мәдениет департаментінің мәдени ескерткіштерді қорғау бөліміне ұсынылды.

Суретте облыстық соттың Төрағасы Турғараев Бекет Турғараұлы. Тоқсанбидін бейітін қоршауға, ескерткіш қоюға, осы кітапты шығаруға басшылық етті.

Суретте Тоқсан бидің асына қатысқан бір топ азаматтар: Дәрібай Қараев, Таңат Сүгірбаев, Сапар Дүйсенов, Жасұлан Қадыров, Махмет Қазбеков, Елтай, Дайыр Зайкиндер, Зағыпар Байқуанышев, Мөкен Қалиев, Қайыркеш Исманов, Бекет Тұрғараев (облыстық соттың төрағасы), Қайролла Мұқанов, Серік Сүлейменов (Целинный ауданының әкімі), Қосыл Омаров (облыстық "Қазақ тілі" қоғамының төрағасы).

Суретте Зағыпар Байқуанышев немересі Өмірсерікпен.

Суретте Тоқсан бидің туысы. Сексеннің ұрпақтары. Сексеннің ұрпақтары аталарының асын беруге көмектесті.

Суретте 2000 жылы 25 тамыз күні Тоқсан бидің бейітінің басында берілген астың көрінісі.

Суретте Тоқсан би бейітіне ескерткіш орнату рәсіміне қатысқан Бекет Тұрғараев (облыстық соттың төрағасы) бастаған аудандық соттың төрағалары (солдан оңға қарай): Кенжебаев С.Н., Евенбаев Е.Ш., Тургараев Б.Т. Сұлтанов М.Б., Рамазанов М.Н.

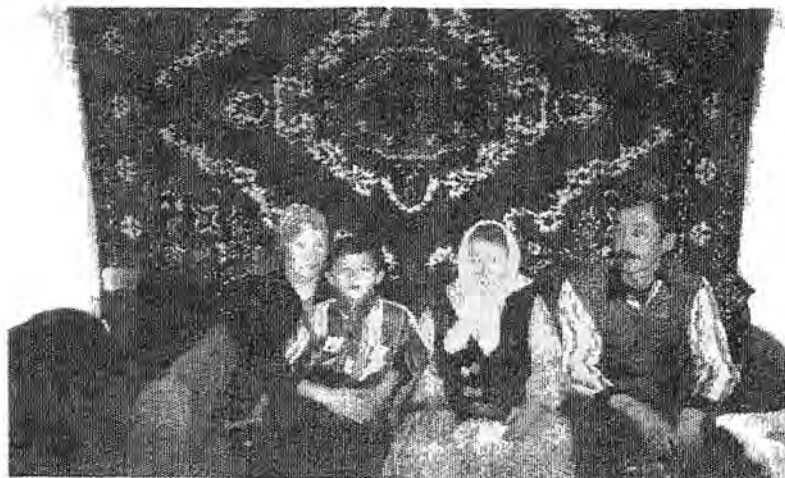
Екінші қатарда: Иманалин Т.Е., Муканов М.Е., Узденбаева А.К., Менжасаров К.Б.

Суретте Тоқсан би бейітінің басына ескерткіш орнатуға арналған ас дастарханынан көрініс.

Тоқсан бидің ең кішкене ұрпағы-Ерлан Сағындық ұлы Рыскелдин Жамбыл ауданы, "Қарағаш" ауылында тұрады.

Сүретте Тоқсан бидің ең жақын алтыншы ұрпағы Сағындық Жаналиннің отбасы.

Тоқсан бидің шаңырағы осы үйде қалған. Ортада отырған Рыскелдінің әйелі Кәмеш.

Тоқсан бидің ата қонысы Жамбыл ауданының "Қарағаш" ауылында тұрады.

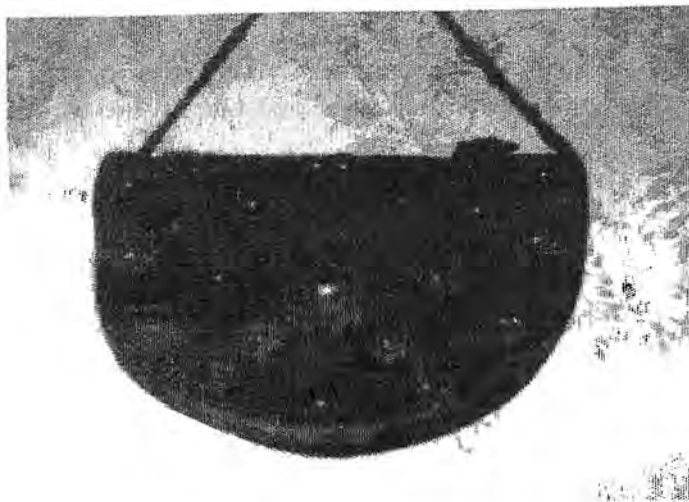

Сүретте Тоқсан бидің ағасы Сексеннің төртінші ұрпағы Мәлғаждар қарт.

Ұлы Отан Соғысының ардагері. Қызылжар қаласында тұрады.

Суретте Қызылжар ауданының Петерфельд ауылында тұратын Сексеннің жиені Мыңжасаров Қайраттың үйінде мұра болып сақталып келген Сексеннің күміс белбеуі.

Суретте Мөлғаждар қарттың үйінде атадан мұра болып келе жатқан Сексеннің кісесі.

Соңғы сөз

Құрметті оқырман! Сіздерге ұсынылып отырған бұл кітапта XVIII-XIX ғасырлар аралығында ғұмыр кешкен Тоқсан би бабамыздың өмір жолы мен айтқан шешендік, билік, нақыл сөздерін қолда бар материалдарға сүйініп мүмкіндігінше түгел қамтуға тырыстық.

Халық басынан өткен отаршылдық езгі, жаппай зобалаң, төңкеріс жылдарында би-шешендердің ұрпақтарына дейін тәркілеуге ұшырауы, ата дәстүрінің қайнар көзін бітеп, іргесін қаусатып жіберді.

Қазіргі кезде билік, шешендік дәстүр ата-бабаларымыздан қалған мұра ретінде ғана айтылып жүргені өкінішті. Шешендік өнерімізді қазіргі кезеңге сай қайта жандандыратын, ата-дәстүріміздің сабақтастығын дамытуды қолға алатын уақыт жеткен сияқты. Мұның алғашқы нышандары Оңтүстік Қазақстан облысы Сарыағаш ауданында 1993 жылы қолға алынып, билер кеңесі құрылды. Сол жылы жоңғар шапқыншылығына қарсы қазақ халқының басын қосып, жауға жұмылдыра білген үш ұлы биге арналған той Ақтөбе, Жамбыл, Қарағанды облыстарында болып өтті. Жамбыл облысының Шу ауданында Төле би Әлібекұлына биік етіп қолдан құйылған ескерткіш орнатылды.

Сол 1993 жылдың мамыр айында атақты үш биіне арналған Орта Азия республикалары қатысуымен өткен ұлы мерекелі той Ордабасында жалғасты. Онда еліміздің Президенті Н.Ә. Назарбаев сөз сөйлеп, болашақта үш биге орнатылатын ескерткіш тас белгіні ашты. Бір кездері анталаған жауды бақылайтын Ордабасының басындағы Қарауылтөбеге көтерілген Президент Ордабасыны тарихи - мәдени қорық ету туралы арнайы жарлығын жариялады.

Сөйтіп үш ғасыр бойы есімдері ескерусіз қалған, тарихтан сызылып тасталған, бірақ халқымыздың жадында терең сақталып келген би бабаларымыздың тойын бүкіл ел болып тойлап, атап өтті. Мұның өзі тарихымыздың ақтандақ беттерін әділетті түрде қайта жазуға

үлкен бет бұрыс жасаған, төлім-тәрбиелік, тағылымдық маңызы өте зор шаралар болды. Сондай-ақ іле Бұхар жырау, Ескелді би, Шақшақ Жәнібек, Ерден, Есет, Сырым, Сарыбай т.б. ас берілді. Талдықорған облысында "Орбұлақ" шайқасының 350 жылдығы атап өтілді. Жуырда Маңғыстау өңірінде Бекет атаға арналған салтанат өтті. Мұның бәрі тәуелсіз республикамызда аталып өткен ірі-ірі тарихи оқиғалар еді.

Тарихтың кейінге даму барысы көрсеткеніндей топтық тұрғыдан қарау принципі билер мұрасымен айналысуға мүлдем мүмкіндік бермеді. Көптеген талантты фольклорист ғалымдардың қолын байлады. Сөйтіп талай асыл қазына, сөз маржандары жиналмай ұмыт қалды.

Жоғалған, айрылып қалған қазыналарымызды қалпына келтіру, орнына келтіру оңай шаруа емес. Дегенмен көп болып ат салып, зерттеу жұмыстарын жүйелі жүргізсе-билер мұрасын халық кәдесіне айналдыру әлі де кеш емес. Соңғы жылдары "Төле би", "Үш пайғамбар", "Билер сөзі", "Шешендік сөздер", "Бәлтірік шешен", "Ақтайлақ би", "Қазақтың би-шешендері", "Алшын Әйтеке шешен", "Есентемір Бөкен би", "Қазыбек би" сияқты кітаптар баспа бетінен шығып, қалың оқырманға жол тартты.

Солардың ізімен бізде Тоқсан би бабамыз туралы осы кітапты жазып сол кісінің ұрпақтарына, барлық жұртшылыққа ой салу үшін ұсынып отырмыз. Біздің бай өлкемізде әлі де толық зерттелмеген, еңбектері жиналмаған Қожаберген жырау, Сегіз сері, Шәрке сал, Шағырай шешен, Тоғжан ақын сияқты асыл аталарымыз көп. Солардың асыл мұраларын жинастырып кітап қып шығаруға тырысатын азаматтар шығар деген сенімдеміз. Ал мына қолдарыңыздағы кітап сондай зерттеулердің жазылуына себеп боларлық еңбек болмақ деген ойдамыз.

Авторлар.

VI. ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР МЕН МАҚАЛАЛАР

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинения в 5-ти томах. Алма-Ата, 1984-1985 гг.
2. Еламанов К. Билер қызметі – “Фемида”, 1997г. № 5.
3. Мұқанов Сәбит. Қазақтың XVIII-XIX ғасырлардағы әдебиетінің тарихынан очерктер. 1-бөлім. Алматы, 1942 ж.
4. Мұқанов Сәбит. Аққан жұлдыз. 1-кітап. Алматы, 1970 ж.
5. Мұқанов Сәбит. Қазақ қауымы. Алматы. 1998 ж.
6. Мұқанов Сәбит. Өмір мектебі. 1,2-кітаптар. Алматы. 1950-1953 жж.
7. Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Қазақ билері-“Жұлдыз”. 1992 ж. № 8.
8. Төреқұлов Нысанбек, Қазыбеков Мұхтар. Қазақтың би-шешендері. 1-ші кітап (XVII-XVIII ғ.ғ.), 2-ші кітап (XVIII-XIX ғ.ғ.). Алматы. 1993 ж.
9. Төреқұлұлы Нысанбек. Қазақтың 100 би-шешені. Алматы, 1995 ж.
10. Қара қылды қақ жарған (билер мен шешендер сөздері). Құрастырған І.Есхожин. Алматы, 1995 ж.
11. Сүлейменов Төлеш. Сегіз сері. Алматы 1991 ж.
12. Сөз тапқанға қолқа жоқ. Алматы. 1988.
13. Шешендік сөздер. Алматы. 1967 ж.
14. Шындалиева Меңдігүл. Тоқсан Жабайұлы. “Қазақстан мектебі” 1996 ж. № 7.
15. Мұқанов Қайролла, Мұқанова Гүлнар. Қазақ халқының би-шешендік өнерінің тарихи очерктері. XVIII-XIX ғ.ғ. Есіл өңірі. Қызылжар. 2000 ж.
16. Қалкенұлы Ырыскелді. Тоқсан би мен Мұса-“Солтүстік Қазақстан” 1993 ж. 17 сөуір.
17. Жұмабаев Социал. Аңыз бен ақиқат - “Солтүстік

Қазақстан" 1998 ж. 1 мамыр.

18. Тақыров Зәркөш. Жабай би және оның ұрпақтары - "Солтүстік Қазақстан", 1998 ж. № 40.
19. Сұрағанов Ә. Құрымсы шешен - "Солтүстік Қазақстан". 1998 ж. 30 қыркүйек.
20. Қазыбек Дүйсенбі. Тоқсан би туралы бірер сөз - "Солтүстік Қазақстан". 1998 ж. 28 қазан.
21. Жұмабаев Социал. Тоқсан бидің бейіті ескерусіз қалмасын. - "Солтүстік Қазақстан", 1999 ж. 25 тамыз.
22. Көкен Қопышев, Қайролла Мұқанов, Социал Жұмабаев, Тоқсан бидің бейіті табылды - "Солтүстік Қазақстан" - 2000 ж. 25 шілде.
23. Жұмабаев Социал. Тоқсан би. - "Солтүстік Қазақстан", 2000 ж. 25 тамыз.
24. Әкімжанов Зейнолла. Әр сөзі алтын болған асыл баба - "Солтүстік Қазақстан", 2000 ж. 8 қыркүйек.
25. Тақыров Зәркөш. Ер Жабай және оның ұрпақтары туралы - "Сары арқа" 2000 ж. № 4-5.

Мазмұны

Шығарушыдан бірер сөз	3
Кіріспе	4
<i>I. Тоқсан би шежіресі</i>	<i>9</i>
Сегіз Сері шежіресінен үзінді	24
Тоқсан би Жабайұлы мен Сексен	26
Кикібайдің Сексенге айтқаны	27
Кикібай мен Тоқсан	34
Құрымсы би мен Тоқсан бидің кездесулері	36
Тоқсан бидің парасаттылығы мен адалдығы	39
Сексеннің орыс отаршыларымен күресі	42
<i>II. Тоқсан бидің сөздері, билік шешімдері</i>	<i>47</i>
Нұрым төреге айтқаны	47
Тоқсан бидің Ізғұтты бимен айтысы	48
Тоқсан бидің білімділігі	49
Нұрым төреге тағы бір айтқаны	49
Ізбасты биді жеңуі	50
Мұса байға айтқаны	51
Тоқсан би мен Құрымсы би	52
Тоқсанның қайырымдылығы	54
Бақытты Тоқсан берген	55
Тоқсан бидің турашылдығы	55
Тоқсанның төрелігі	56
Тоқсан би мен Төле би	57
Тоқсан би мен Шорманның Мұсасы	58
Тоқсан би мен Құнанбай	61
Тоқсан би мен Қазанғап бидің айтысы	62
Баланы туған анасына қайтаруы	63
Тоқсанның Қазыбек биге жүгінуі	64
Жаппасқа көңіл айтуы	65
Шоң биге көңіл айтуы	66
Тоқсанның Нұрбайға тиген шарапаты	66
Сандыбайдың бәйбішесіне көңіл айтуы	69

Ел бірлігін жоқтауы	69
Тоғыз бидің даналық сөздері	70
Тоқсанның тоқталуы	72
Тоқсан бидің жер дауын шешуі	74
Тоқсан бидің би болудан бас тартуы	76
Тоқсанның жеңілуі	78
Тоқсанның бірлікке шақыруы	80
Тоқсанның тоқалы туралы айтқаны	81
Доғалақтың кіші жүзге баруы	82
Өлеңмен айтқан нақыл сөздері	86
Адамның әр жасындағы жағдайы туралы айтқаны	89
Керей Тоқсан бидің батасы	90
<i>III.Тоқсан бидің зиратын іздеп табу</i>	92
Ескерткіш орнатып, ас беру	97
<i>IV.Тоқсан бидің киелілігі</i>	101
<i>V.Қосымша. Қара би мен Арғын Жәнібек</i>	105
Қара биден ел аузында қалған сөздер6	106
Жабай шешеннің Бірәнға айтқаны	107
Зағыпар Байқуанышев	108
Соңғы сөз	118
<i>VI.Пайдаланылған әдебиеттер</i> <i>Мен мақалалар</i>	119

Осы кітаптың шығуына демеуші болған мына ер азаматтарға:

Солтүстік Қазақстан облыстық сотының төрағасы Бекет Тұрғараұлы Тұрғараевқа, Қазақстан Заң академиясының Солтүстік Қазақстан облыстық филиалының директоры Аманжол Күзенбайұлы Күзенбаевқа және зейнеткер Зағыпар Байқуанышовқа шынайы алғысымызды білдіреміз.

Қайролла Мұқанов
Социал Жұмабаев

Т о қ с а н б и

Редакторы: *Шашубай Малдыбаев*

Рецензент: *Бақыт Мұстафин*

Корректоры *Айгүл Бралина*

Басылымға дайындаған:

Назаренко В.В., Красников Е.А.

Теруге 15.12.2000 ж. жіберілді. Басуға 30.01.2001 ж. қол
қойылды.

Пішімі 60x84 4/16, қағазы офсет. Қаріп түрі "Таймс".
"RISO" аппаратында басылған. Шартты баспа табағы 7,75.

Таралымы 500 дана.

Бағасы келісілген.

Қазақ мемлекеттік заң академиясы Солтүстік Қазақстан
филиалының жедел полиграфиялық бөлімі,
Петропавл қаласы, Бостандық көшесі 51 үй.